

Ч БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОГО ВОЄННО - ИСТО-
РИЧНОГО ТОВАРИСТВА
BIBLIOTHÈQUE DE LA SOCIÉTÉ UKRAINIENNE
D'HISTOIRE MILITAIRE

4

КНИЖКА 4 LIVRAISON

Сотник О. ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ — Capitaine A. PEREIASLAVSKY

ЛОЇВ-LOÏV

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОГО ВОЄННО - ИСТО-
РИЧНОГО ТОВАРИСТВА
BIBLIOTHÈQUE DE LA SOCIÉTÉ UKRAINIENNE
D'HISTOIRE MILITAIRE

4

КНИЖКА 4 LIVRAISON

Сотник О. ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ — Capitaine A. PEREIASLAVSKY

ЛОЇВ-LOÏV

КАЛИШ

1935

KALISZ

Редактує Колегія.

Відповідальний редактор
Полковник Михайло Садовський.

— „Я написав історію українського народу тому, що в ділах його є події, які нас чарують в історії Риму та Греції“ —

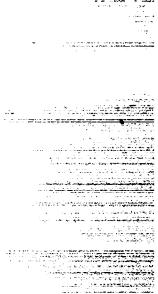
Chr. von Engel: „Geschichte der Ukraine und Ukrainischen Kosaken“. Передслово, стор. 1—3, Halle 1796.

ЛОЇВ

**Бій Української Кінної Армії під Лоєвом дня 31 липня
(н. ст.) 1649 р. в команді Наказного Гетьмана України,
полковника Михайла Кричевського.**

*Світлій памяті Дорогого Учителя
Вячеслава Липинського працю свою
присвячує*

Автор.

Передслово.

Світлої памяти Вячеслав Казімірович Липинський в одній із розмов, у час моїх історичних студій під його керуванням, звернув мою увагу на необхідність ширшої популяризації, так невдачно забутого нашою історією, славного вождя української кінноти й Наказного Гетьмана України — Михайла Кричевського.

Я вирішив виконати це завдання і в 1928/9 р. приступив до праці. Студуючи джерела до неї, я був захоплений маревом тої величавої картини, що повстала передо мною з імли давноминулих літ.

Передо мною встала постать великого полководця, оперативні рішення його викликали в мене правдивий подив.

Передо мною встала постать великого національного героя, що втілила в собі не тільки подиву гідну особисту лицарську одвагу, але й героїзм, яко свідомо національного чину. Кричевський символізував собою ідейний та моральний елемент Української Визвольної Боротьби.

І, нарешті, смерть цієї незвичайної людини, смерть повна трагізму — ніби символізувала собою сумну долю України.

Я переконаний, що цей величний приклад виконання обовязку перед Батьківчиною, приклад любові та відданості Україні, буде мати для молодої Української Армії велике виховальне значення.

Цю працю я назував — „Лоїв“. Нехай слово це буде символом могутнього духу України.

Основним джерелом до цієї праці служив мені історичний дослід В. К. Липинського — „Stanisław Michał Krzyczewski“ — вміщений у „Z Dziejów Ukrainy“. Кійów МСМХII. Цінність цього безсмертного твору — відома. У моїй праці я вважав конче потрібним наводити незмінними цілі речення моого Учителя, так, як я про це просив під час моїх розмов. Праця „Лоїв“ деталізована додатковим матеріалом, обґрунтованим у тексті відповідними джерелами.

Цю працю писав я під особистим доглядом В. К. Липинського. В листі до мене від 23.X. 1930. Badegg В. К. Липинський писав: ...„Ваша праця про Кричевського, якої початок Ви були ласкаві мені прислати, написана дуже добре (підкреслення В. К.). Вона ясно і пластиично подає те, що в тогочасних подіях з військового боку заслуговує найбільшої уваги. Я дозволив собі поробити олівцем тільки дрібні виправки“ і т. д.

На жаль, умови емігрантського життя відібрали в мене можливість своєчасно закінчити цю працю, і лише у 1931 році я знову взявся до неї, про що й повідомив В. К. Липинського. В листі від 7.VI. 1931, близький до небіжчика М. Ципріянович повідомив мене, що мій лист одержано в той час, коли робилися приготовлення до переїзду в лікарню, що лист прочитано Вячеславові Казіміровичеві, і він тішився, що праця закінчується.

Сумна вістка про смерть В. К. Липинського позбавила мене втіхи виконати доручене завдання під його особистим доглядом.

„Лоїв“ писав я уривками. Часто минали місяці... Знову приймався за працю. Губилися думки, розривався звязок мислення. Праця написана не так, як того хотілося. Проте я був би втішений, наколи б і в такій формі вона виконала своє завдання.

Нехай ця праця буде моїм окремим вінцем на могилу Дорогого Учителя!

1648 рік.

(Перша кампанія Української Визвольної Боротьби).

У Свят-вечір 24 грудня старого стилю Великого Гетьмана України та його переможне військо зустрічав старий Київ — мати городів українських. Радісно, як на Великдень, дзвонили в усі дзвони, назустріч Гетьманові виїхав єрусалимський Патріярх Паїсій та Митрополит „Всея Руси“ Сильвестер на чолі високого духовенства, на Софійській площі — „Богом даного Цезаря“ чекала „з ораціями та аклямаціями“ Висока Могилянська Академія, сила народу, що затоплювала всі вулиці й площині, радісно й слізно*) вітала своє переможне військо.

*) Г. Полетика в „Історії Русів“ так оповідає про зустріч Гетьмана Богдана в Києві: „...молебствовали въ Софійскомъ Соборѣ, благодарили Бога съ со- крушеннымиъ сердцемъ и въ слезахъ и рыданіяхъ еже есть по псалмопѣву: „Рыдахъ отъ воздыханія моего сердца“. — Стор. 85.

Попереду йшов Київський полк, і на чолі його кінного „комонику“ — по праву руку од Великого Гетьмана — їхав, осяяний авреолею слави—велит України, найближчий дорадник Богданів, кум, найкращий приятель — грізний, досвідчений вояк,

Полковник Михайло Кричевський...

І був то день, один із найкращих у життю України.

Свят-вечір 1648 року закінчив першу кампанію Української Визвольної Боротьби.

Перед тим, як перейти до опису другої кампанії (1649 року), під час якої відбулася подія, що є темою нашої праці, варто ознайомитися з життям людини, що святими письменами—власною кровю вписала ім'я своє на сторінки слави Української Збройної Сили.

Полковник Михайло Кричевський, Наказний Гетьман України.

Герб Кричевських.

Станислав (Михайло) Кричевський походив зі старого українського шляхетського роду села Кричева, повіту Константинівського, воєвідства Бересть-Литовського, що в XVII віці входило до складу Великого Князівства Литовського. Джерела дуже мало донесли до нас вісток про життя та попередню діяльність цього знаменитого українського полководця. Відомо, що предки його, як і більша частина тогочасної української шляхти, десь наприкінці XVI віку змінили православну віру на

римсько-католицьку й цілковито при-

святили себе службі державі польській. У цій родині, як то було звичайним на ті часи, теж не бракувало войовників. Так у другій половині XVI віку в актах зустрічається прозвисько Кирдея, хорунжого Кричевського, далі Володислава Кричевського, королівського полковника, забитого в бою під Кокенгавзеном року 1621; знаємо ще Миколу Кричевського, королівського рітмайстра, але більші родинні стосунки цієї фамілії нам не відомі. Про Станислава (Михайла) Кричевського до 1643 р. майже зовсім бракує вісток. Відомий польський історик Коховський говорить лише, що він „славно носив жовнірське ім'я“ (*); що військову школу пройшов у королівському війську і в ньому, як записує реляція бою під Лоєвом „придбав усім відомі заслуги“ (*).

*) „Z Dziejów Ukrainy“, стор. 330, прим. 10, 11.

Знаємо, що вславлений своєю мужністю, він тішився з великої любови старого коронного гетьмана Конецпольського, завжди був при ньому й у 1627 році, під його командою, на чолі гусарської хоругви й разом із Чарнецьким (майбутнім коронним гетьманом) брав участь у шведській війні. По відомому розгромі козаччини в році 1638, остання змушені була скоритися „новій ординації“, що встановлювала шести-тисячний реєстр, відбирала в козаків право вільного вибору старшини, натомість на посаду полковників призначала „шляхту родовиту, в ділах лицарських досвідчену“ *). Призначенні згідно з новою ординацією польською владою полковники, майже виключно поляки, були людьми чужими козаччині. Вони тяжко зловживали своєю владою, а це викликало в козаків безустанні скарги та ненависть. Дня 13 листопада 1643 року, під час подорожі коронного гетьмана Конецпольського по Україні, козаки Чигиринського полку принесли скаргу на свого зненавидженого полковника Закржевського за кривди та зловживання.

Конецпольський, що, власне, на той час був цілковито захоплений широкими плянами війни з Туреччиною, де козаччина мала по його намірах відограти найголовнішу роль, не мав найменшої охоти сваритися з козаками й тому, задовольняючи слушну скаргу козаків, вирішив призначити на Чигиринський полк свого улюбленаця **), вірного, досвідченого учасника минулих спільніх походів — Станислава (Михайла) Кричевського.

Це призначення, як говорить В. К. Липинський, було доказом того, що вже в ті часи особа Кричевського користалася серед козаків певною повагою, і це призначення мало внести мир та спокій в обопільні стосунки, що було так конечним у передбаченню турецької війни.

Вже в січні 1644 року полковник Кричевський на чолі Чигиринського полку бере під проводом Конецпольського участь в Охматівській кампанії, що закінчилася погромом татарської орди. Пізніше, з тим же Чигиринським полком, що стояв на кордоні „Дикого Поля“, полковник Кричевський провадить часті степові походи на татар; в одному з них і був свідком, „як сотника Богдана Хмельницького, що йшав обіч полковника, якийсь підсланий лях, заїхавши ззаду, ударив його по голові, але місюрка витримала“ ***).

Цей замах в однаковій мірі обурив сотника, як і його полковника.

Турецька війна, що заміряв король Владислав IV разом зі старим Конецпольським і проти якої була ціла шляхта, мали розпочати козаки.

*) Ibidem, стор. 331, прим. 3.

**) „Bo do informacji wiedzieć potrzeba, że ten Krzyczewski jest szlachcicem obywatel Brzeski, kochanek quondam (колись) nieboszczyka Pana Krakowskiego (Кор. Гетьмана Конецпольського) i pułkownik za niego Czehryński“ — фрагмент з реляції було під Лоевом. Див. Розділ XI, реляція.

***) „Z Dz. Ukr.“, стор. 334, пр. 3.

MICHAEL KRZYCZEWSKI Nobilis Litvanus
Cosacorum rebellium contra Litvanos Dux. a Princeps
Janusio Radivilio caesus, captus et triduo tantum ex
vulnere superstes, post fata delineatur

Полковник Михайло Кричевський, Наказний Гетьман України.

Посмертний малюнок, зроблений з натури дня 3.VIII. 1649 року невідомим мальарем, що в той час перебував у таборі Кн. Радзівілла. В. К. Липинський припускає, що ним міг бути відомий надворний мальяр Радзівілла Abraham van Westerveld. Цей портрет, разом із описом бою під м. Лоєвом, умістила на своїх сторінках тогочасна німецька газета: „Theatrum Europeum“, том VI, стор. 815.

Полковник Кричевський разом із сотником Богданом Хмельницьким і мали бути найголовнішими співучасниками короля в переведенню цього пляну. Це видно вже з того, що Б. Хмельницький у квітні 1647 року їздив з приводу цих плянів до короля.

У тому році помер старий Конецпольський, і на його місце прийшов зненавиджений козаками кривавий погромець 1638 року Микола Потоцький. З цим новим призначенням відносин між козаками та владою різко міняються. Потоцький, що тримав руку великої шляхти, був рішучим противником війни з Туреччиною, від якої козаки сподівалися поліпшення свого становища і що, власне, вже обіцяв був король, а по-друге,—що найголовніше,—він був одвертим ворогом козаччини, завжди, при всіляких випадках підкреслюючи, що найкращою реформою для козаків буде повторення 1638 року.

Все це, зрозуміло, не могло віщувати в майбутньому нічого доброго для обох сторін, і немає нічого дивного, коли це нове призначення викликало в полковника королівської служби Кричевського глибоку зміну думок та світогляду.

Живучи разом із козаками, переймаючись їхніми думками та мріями, відчуваючи своє близьке споріднення плотю та кровію з українським народом, ця сильна, рішуча, відверта натура чесного вояка, зрозуміло, не могла примиритись із тою неправдою, саволею й зневагою, невільним співучасником чого при такому новому положенню він мав зробитися сам.

Вже в той час на землях українських клекотів стриманий гнів народу, кружляли чутки, що навіть король не в силах відвернути панську саволю і сам радив козакам „пошукати правди в козацькій шаблі“.

І ось, раптом, у серпні 1647 року бачимо, до тих часів спокійного, здисциплінованого королівського полковника, вірного жовніра Речі Посполитої, на чолі Чигиринського полку в буйному наїзді на городок Переяловочну, що орендував польський пан Альбрехт Арцишевський. Наїзд відбувався з „хоругвами, бубнами, гарматами, гаківницями та іншою зброєю до війни належною“ *), тривав він п'ять днів і закінчився зруйнуванням маєтку до щенту.

Що було причиною такого раптового гніву полковника Кричевського, докладно виявити не можливо. Знаємо лише, що на ті часи явище це було надто звичайне, яко наслідок тих ненормальних суспільних відносин українського передреволюційного часу, коли по розгромі козаччини на цілих десять років багаті українські простори запосіли польські пани-колонізатори, що були правдивою „плягою люду українського“. Однаке з певністю можна думати, що наїзд відбувався з великим завзяттям, і козаки мали добру нагоду хоч так помститися над своїми гнобителями, тим більше, що, власне, в тих часах відбувся й відомий наїзд польського пана Чаплинського на ху-

*) „Z Dz Ukr.“, стор. 339, пр. 3.

тір Суботів, родову власність чигиринського сотника Богдана Хмельницького.

Трибунальна розправа над полковником Кричевським та його полком мала відбутися 28.III. 1648 року. В скорому часі після наїзду, в листопаді року 1647, коронний хорунжий Конецпольський наказав заарештувати військового писаря Богдана Хмельницького, нібито за підготовлювання повстання, однаке, зважаючи на те обурення, що викликав цей арешт серед козаків, та зокрема в полковника Кричевського—кума та приятеля заарештованого, Конецпольський після наради вирішив передати Богдана Хмельницького на поруки полковникові Кричевському. Але в скорому часі прийшов наказ коронного гетьмана Потоцького, щоби полковник Кричевський передав довіреного йому „бунтівника“ знову до вязниці.

Це вже був той час, коли в повітрі відчувалося бурю, і полковник Кричевський, що добре знав, що означає подібний наказ у таку годину, показав „кумові“ листа Потоцького та й порадив йому яко мoga скорше зникнути, але як королівський жовнір змушеній був донести своєму начальникові Потоцькому, що „військовий писар утік“.

В середині грудня р. 1647 Б. Хмельницький був уже „на низу“, в березні 1648 року уклав умову з Кримом і потім, як знаємо, почалося повстання.

За цю провину полковник Кричевський мав бути позбавлений посади, але те раптове замішання, викликане початком повстання, наразі справу цю затушувало.

Брак джерел не дає змоги освітити думки полковника Кричевського в перших початках повстання, до Жовтоворської битви, і можна лише припускати, що як він, так і Богдан Хмельницький, який хоч і вів вже військо, обидва вони не думали, що цей мент буде переломовим та рішаючим в життю України *).

Зважаючи постійне вагання Богдана в дальшому поступованню та ту безкомпромісівість та рішучість, що її виявляв полковник Кричевський у наступних нарадах, такий висновок можна вважати за вірогідний, бо не може бути сумніву, щоб, задумуючи Б. Хмельницький велике повстання, не довірив би викоханих ним думок своєму найближчому приятелеві, своєму збавителеві.

У всякому разі бачимо полковника Кричевського у відділі молодого Потоцького в марші з Чигиринським полком до Жовтих Вод.

Дня 16-го травня стався бій під Жовтими Водами. Полковник Кричевський, Іван Виговський, Хмілецький, яко визначні військовики дісталися до татарського ясиру, і з нього викупив їх гетьман Богдан за 4,000 талярів.

*) Не думала цього й уся старшина козацька. „Бути нам на морі цього літа, або воюючи турків, або на службі турецькій“ — такі розмови веде поміж себе після Жовтих Вод і Корсуня старшина козацька, міркуючи собі, що може вийти з такого небувалого погрому польських військ“. — В. Липинський „Україна на переломі“, стор. 155, Київ—Віден 1920.

Сувора, горда натура знаного вояка раптом стала перед переломовим моментом. Він бачив, що тут потуги його близьких друзів, братів—там під Корсунем згromаджене польське військо, а далі... далі нова розправа Потоцького над українським людом і напевно ще жорстокіша та кривавіша за 1638 рік.

І вирішив суворий вояк рішучо порвати з минулим, вирішив віддати життя, досвід, знання та відвагу своєму народові — за його крашу долю, за укохану ним Україну...

І, пориваючи з минулим, він вирішив, щоб десь далеко в душі не лишалося навіть найменшого спогаду, повернутися до віри своїх предків та своїх братів.

Зараз по Жовтоводській битві відбулося приєднання до віри православної, і, замість Станислава, з цього дня польковник Кричевський приймає ім'я патрона українського війська — Св. Михаїла.

Цей акт заслуженого королівського польковника, на порозі невідомих подій, серед горстки повстанців і в обличчі згromадженого війська Речі Посполитої, що розуміла й оцінила заслуги та здібності цього видатного вояка, цей акт у потрібній мірі окреслює перед нами всю цілосну, закінчену постать героя визвольних змагань України.

По Корсунській битві гетьман Богдан призначає полковника Кричевського на Київський полк, найстарший полк в єпархічному складі Української Армії — полк матері городів українських.

Київський полк, що зібрав у своїх рядах найбільшу частину тогочасної української шляхти, достав достойного вождя й у дальших боях та походах укрив свої знамена безсмертною славою.

І цього, вже на той час уславленого, старого, досвідченого полковника бачимо в дальному, яко першого, найближчого дорадника та помішника Великого Гетьмана.

Бачимо полковника Кричевського серед бурхливої військової наради на славній могилі Гончарисі, чуємо його грізні, безкомпромісні поради гетьманові в хвилину, як той вагався; ось перед нами його грізна, суворо похмурена постать на річці Пилявці, що спостерігає втечу ворожого війська; ось він, один із визначніших 35-ти полковників, що оточують гетьмана під стінами князівського Львова, і ось його усмішка на площі Святої Софії — серед свого народу, в серці укоханої ним України...

Україна й Литва (в періоді першої кампанії).

Подія, що є темою нашої праці і що так голосно пролунала по цілому тогочасному світі, відбулася на північному українсько-литовському кордоні. Щоби краще зрозуміти її, треба ознайомитися з тими дотичними причинами, що її викликали, як також і з тими умовами, серед яких вона відбувалася.

Литва напередодні українського повстання.

Довголітня товаришка нашої помонгольської доби — Литва, обєднавши з Польщею в Люблинській Унії і віддавши короні польській принадлежні раніше до неї українські землі, змушенна була разом із Україною поділити на довгі роки недолю чужого панування. Втративши державність, їй все ж пощастило затримати деякі форми самоврядування в кордонах, що на Півночі, біля Риги та Дінабургу, граничили з володіннями Шведськими, далі по північному Сході та Сході через Псков, Смоленськ, Чернігів — з Московщиною і від Чернігова, по лінії через Лоїв, Брагин, далі по р. Припяті через Берестя-Литовське — з Україною, та через Підляшшя — з Польщею.

Литва XVII століття не уявляла з себе одноцілого народу. Вона складалася властиво з трьох етнографічних частин: південний Захід, землі Берестя-Литовського воєводства та литовського Підляшшя — заселювали Українці; цілий Схід та Південь — Білорусини й лише на північному Заході — правдивий литовський народ.

Поза поділом національним людність Литви різнила також релігійна принадлежність, що на ті часи їй було найголовніше.

Польська інвазія, нетерпима в питаннях віри, в конечному результаті витворила на Литві обставини, що разом із економічно-суспільними відносинами того часу, зрештою, нічим не різнилися від українських. Та сама панщина, те ж саме релігійне переслідування, сваволя панів та магнатів — все це творило ґрунт, що сприяв Литві відгукнутися на великі українські події.

Однаке, напередодні великого українського повстання на Литві панувала офіційна радість. Відбувалася подорож польського короля Владислава IV до Вільні. Королівську пару зустрічали розквітчані, прибрані міста, тріумфальні арки, вишикувані війська, чужоземні послі та пишні бенкети. Настрій трохи псували тривожні чутки, що надходили з України. Недобре було також і на московському кордоні; надходили відомості, що до м. Вразного (біля Смоленська) підходять московські війська.

Вісті з України гіршли з кожним днем, і це змусило короля завчасно прискорити поворот до Варшави. У м. Мерець, між Вільнію та Гродном, король несподівано захворів і дня 20 травня раптом помер.

Не встигла ще розійтися по Литві ця тяжка вість, як наспіла вже друга, що „досвідчений та хоробрій вояк, на прізвище Хмельницький, підняв на Україні повстання і має намір дати Польщі реванш“ (*).

Так записує автентичні литовські вісті тогочасна німецька газета.

Третя вість була вже зовсім недобра: „У двох боях польське військо було цілковито знищене“ (*).

Вже в перших днях квітня грізні хвилі українського повстання тривожно вдарили по південно-східньому кордонові Литви.

*) „Theatrum Europeum“, стор. 549. том VI.

Повстання на Україні. Переможна козацька армія гуртувалася в Білій Церкві і чекала на дальші події. Заважуючи гетьман Богдан на майбутнє, щоби не дати литовському військові підтримати коронне, вислав на литовський кордон одного з більших своїх помішників полковника Петра Головацького *), з наказом підняти там повстання. На початку липня 1649 р. полковник Головацький захопив Стародуб і розіслав універсали по всіх прикордонних містах та селах.

Повстало все—шляхтич і селянин, ремісник, міщанин і похмурий поліщук,— все добувало або робило собі зброю, нищило литовську залогу, здобувало міста та замки. На Ніженщині енергійну воєнно-організаційну роботу переводив славний полковник Шумейко Прокіп.

У 20-х днях липня гетьман відізвав потрібного йому полковника Головацького на Волинь у допомогу полковникові Кривоносові Максимові **), і в той же час, згідно з наказом про концентрацію всіх збройних сил України під Білою Церквою, вирушив туди з Ніженським полком і полковник Шумейко.

На Сіверщину гетьман призначив полковника Небабу Мартина (з Коростишева), а помішником йому полковника Гладкого Максима.

На Полісся призначений був полковник Топига — „старинний козак“, що, резидуючи в с. Стефані (Брагинського повіту), враз розпустив свої загони по цілому Поліссю.

У серпні козацькі відділи обсадили всі прикордонні міста та села. На Сіверщині особливо відзначилися сотники: Гаркуша, Подобайло, Кривошапка; на Поліссю — полковник Соколовський і сотник Бруяка Іван.

Стан на литовському кордоні зробився грізний. Литву охопила тривога.

Литва на початку українського повстання.

У той час, за хворобою старого Кишінського повстання.

*) Полковник Головацький Петро — шляхтич із Волинського Полісся. Перед повстанням служив у драгунській хоругві, що стояла залогою в Кодацькій фортеці. В дальшому — це був один зі славних учасників Богданових походів. Полковник Охочекомонного полку, він крім того часто виконував відповідальніші доручення воєнного та дипломатичного характеру. Представник радикальної течії старшинства. На нараді під Замостям заступав думку: „аби з тих країв не уступати, але війну цю своєю фортуною, як їй поведеться, а не трактатами кінчати“. Поліг у бою під Берестечком.

**) Полковник Кривоніс Максим, або ще інакше Перебийніс — голосний провідник українського повстання, згаданий навіть у піснях. Дійсне прізвище його не відоме. Прозваний так за свій горбатий ніс. З походження Шотляндець, по професії воєнний. Один німецький офіцер, що приймав участь у литовських походах, записує:

— „Генерал-майор Кривоніс, з походження Шотляндець, прозваний так козаками за свій горбатий ніс, є дуже рішучий і відважний солдат (ein resolvirter und verwegener Soldat)“.

Доказніше про цю загадкову особу див. В. К. Липинський „Україна на переломі“, стор. 279, пр. 174; також Dr. C. Томашівський: Львівська „Неділя“ 1911 р. № 39.

Януш князь Радзівілл. Він вирішив мобілізувати Литовську Армію. Однаке з боку т. з. „польської партії“ зустрів рішучий спротив. Навіть зовнішня загроза не могла втихомирити всіх тих супільно-політичних суперечностей, що панували в тогочасній Литві. Провідна в ті часи на Литві „польська партія“ складалася з польських колонізаторів, що напосіли Литву по Люблинській Унії, та з дрібної спольщеної литовської шляхти, що була захоплена ідеалом Речі Посполитої, себто сваволею одного шляхетського стану.

Ця партія боялася Радзівілла й не довіряла їому.

— „Свербить, здається, комусь голова, і шапки князівської їйому треба, а, власне, бритви, котра б потихеньку шляхту голила та в бояри її постригала“ —

як скаржився на кн. Радзівілла один із представників цієї польської партії *).

Справа полягала в тому, що кн. Януш Радзівілл, один із наймогутніших магнатів тогочасної Литви, стояв на чолі другої „магнатської партії“. Ця партія складалася не тільки з великих литовських магнатів, а до складу її входила також вся національна литовська шляхта, і, як то не дивно на перший погляд, по боці цієї партії лежали також симпатії цілого українського та білоруського населення Великого Князівства.

Членів цієї партії дратувала сваволя дрібної шляхти та постійне втручання через неї поляків до литовських справ; вони намагалися спротивитися польській інвазії й захистити державну відрубність Литви і тому:

— „обмерзвивши собі рівність, до влади абсолютної хилилися“ — як говорив один із членів цієї партії шляхтич Беневський *).

Симпатії православного населення Литви до Радзівілла пояснюювалися ще й тим, що в ті часи загостреного релігійного почуття він ставився з абсолютною толерантністю до всіх визнань. Радзівілл, як і більша частина членів його партії, не був римо-католиком і по переконанню належав до кальвіністів. Більше того, одружений він був із православною, дочкою молдавського господаря Лупула (пізніше з її сестрою одружився гетьман Тиміш Хмельницький) і, шануючи свою дружину, дуже часто виявляв приязнь до православного духовенства. Власне, цього одного було вже досить, щоби притягти на себе ненавість Польщі, а додавши до цього сепаратистські мрії, можемо бачити, що „польська партія“ дійсно мала причини недовірятися Радзівіллові.

Під час боротьби цих двох партій повстання на Україні поширювалося й, нарешті, охопило цілий край. окремі козацькі відділи перейшли литовський кордон. За кілька днів цілий Схід та Південь Литовського Князівства також палали у повстанню. Білоруські та поліські повстанчі загони під проводом козаків почали продиратися

*) В. К. Липинський: „Україна на переломі“. Київ 1920, стор. 114.

далі вглиб Литви і поставили під загрозу економічний стан та добробут вже цілої шляхти, без різниці політичних чи релігійних переконань, а все це, разом із тим панічним збентеженням, що панувало в Польщі, охопило й Литву тривогою. Треба було щось робити, і нарешті Радзівіллові було доручено приступити до мобілізації Литовської армії.

У головних рисах це й були ті причини, що полекшували розвиток українського повстання з політичного боку і, яко наслідок цього, спричинилися до витворення тої стратегічної консталіації, що допомогла Вождеві Україні під час першої кампанії зробити близкучий марш на Польщу.

Однаке й Радзівілл дуже добре розумів все складне міждержавне положення Литви. З одного боку—віковий, упертий натиск гордої, темної Московщини; з другого—уважні й заздрі наміри сильної Швеції, а все це разом із постійною та хворобливою підозрілістю Польщі змушувало його бути надто обережним і чуйним у своїх думках та поступуваннях. Як побачимо далі, це останнє й було тою головною причиною, що викликала подію, яка є темою нашої праці.

Литовська армія.

На чолі литовських збройних сил стояв литовський гетьман, що підлягав безпосередньо тільки королеві. У цей час, як знаємо, цю посаду обіймав Януш князь Радзівілл. Посади дальших єпархічних ступенів Литовської армії, що відповідали українській генеральній старшині, обсаджували в той час такі особи:

Стражник Вел. Княз. Литов.	—	Мірський	(становисько від-
Обозний	"	Комаровський	повідне до станови-
Писар	"	Волович	виська наказного
Хорунжий	"	Пац.	гетьмана)

З особою Радзівілла, цього відомого воєначальника, варто ознайомитися ближче. Це був розумний, енергійний, уже в ті часи вславлений вояк, один із найкращих полководців тогочасної Речі Посполитої. Основою всіх цих якостей, що, власне, різко відрізняло його від тогочасних польських воєначальників, було те, що він посідав найвищу на ті часи воєнну освіту, яку набув в школі славнозвісного Генріха князя Оранського. Це була та славна „Нідерляндська Військово-Фортифікаційна школа“, що випустила багато відомих та славних полководців *). З князем Оранським Радзівілл приймав участь у війні проти Еспанців за незалежність Голяндських Штатів і мав ще одну нагоду ознайомитися з другою першоклясною армією того часу.

Набуті знання та досвід Радзівілл уложив у воєнному творі: „Обовязки стражника“, чим придбав собі ще славу воєнного пись-

*) Є відомості, що цю школу, після закінчення студій в університеті в Падуї, закінчив також і полковник Морозовський, оспіваний та оплаканий „козак Морозенко“.

менника. Все, що він бачив та чого навчився за кордоном, все це змушувало його поважніше задивлятися на організацію Литовської армії та вишукувати собі помішників серед досвідчених, бойових німецьких офіцерів, що їх він завербував собі в значному числі.

Постійно напружені відносини з Московщиною та Шведами змушували Литву завжди тримати напоготівлі невелику збройну силу, основу якої складали чужоземні частини. Таким чином литовське військо поділялося на чужоземне й посполіте. Перше існувало у відповідній кількості стало, на зразок регулярного, друге збиралося під час війни. Як перше, так і друге складалося з трьох родів зброї: піхоти, кавалерії й артилерії.

I. Чужоземне військо. Основу його творили німецькі частини, законотворчими трактовані в Німеччині на відповідний час. Вони приходили в Литву готовими формаціями, зі своїми офіцерами, своєю зброєю та одягом. Це було прекрасне військо; воно було озброєне та виховане згідно з останнім словом тогоденської військової техніки та штуки. Та одночасно військо це було дуже дороге, й тому, щоб збільшити його чисельно, в самій Литві з солдатів різних націй: шведів, поляків, литовців і т. д. формувалися свої подібні частини. Вони були вимуштувані, і навіть одягнені на німецький зразок. До цього чужоземного війська зараховувалися також окремі відділи славної на той час венгерської піхоти. Іхні озброєння й виховання було, очевидно, слабшим за німецьке, але це в потрібній мірі доповнювалося природними війовничими властивостями цього народу.

Крім того в Литві стаціонували окремі піші відділи польського квартянного війська, що були також зформовані на зразок чужоземний.

Піхота. Основу чужоземної піхоти складали німецькі піші полки або окремі батальйони й окремі компанії. Такий німецький піший полк нараховував 1.000—1.200 бойців; окремий батальйон—300; окрема компанія до 150. Це була чудова піхота. Вона мала досвід та суверу школу 30-тилітньої війни, бачила знамениту піхоту Густава Адольфа й переняла від неї початки тактики, а, головно, уміння застосовувати в польовій війні легку артилерію. З німецьких піших частин, що особливо відзначилися в боях на українському північному фронті, вкажемо на такі: *)

а) Німецький піший полк у команді полковника-ляйтенаента Оттенгавзена (10). Старші офіцери цього полку: полковник-вахмайстер Гасперс; капітани: Путкамер, Віберг, Лянфірд.

*) В „Th. Eur.“, том VI, стор. 824, подається реєстр більшості частин Литовської армії, коли вони обсаджували Річецьку фортецю. Це було після кривавого бою під Лоевом, де Литовська армія понесла значні втрати. З цього реєстру видно, що, наприклад, полк полковника Оттенгавзена мав тоді лише 800 чол. В кінці книжки цей реєстр подається в оригіналі. Далі біля кожної частини стоятиме в скобках цифра, по якій цю частину треба шукати в оригіналі.

б) окремі німецькі піші батальйони в команді капітанів: Тізенгавзена II-го (2) і Пшилковського (1).

в) Німецькі окремі піші компанії—майора Больта (34) і т. д.

З литовських піших полків зразку чужоземного відомий полк полковника-ляйтенаата Абрамовіча (49); офіцери: полковник-вахмайстер Головчинський I-й; майори: Нольден, Сіттон, Тензі, Головчинський II-й. Другий піший полк Лукаша Єльського, маршалка Пинського повіту *).

З окремих литовських батальйонів—капітана Монгомері (36).

З венгерських піших частин—відділ капітана-ляйтенаата Юшкевича (14).

З польських піших частин при Литовській армії відомі—поручників: Подлецького (29); Ловінецького (43), Канові (38).

К а в а л е р і я. Чужоземна кавалерія поділялася на тяжку й легку. Перша була виключно німецькою і складалася з райтарських полків або з окремих райтарських, а також пікінерних ескадронів. Легку кавалерію творили німецькі, або зформовані на їхній зразок литовські драгунські полки, або окремі ескадрони.

З цієї кавалерії на найбільшу увагу заслуговують тяжкі райтарські полки, часто досить сильного складу в 500—600 коней. У протилежність до тяжких посполітих гусарів (про них див. далі) із їхньою примітивною тактикою холодного удару, сила цієї кавалерії полягала в першому вогневому ударі (тактика шведської кавалерії Густава Адольфа), і комбінованого удару цих райтарських полків не витримували не тільки легкі кінні полки, але дуже часто навіть і піхота, як це відомо з боїв 30-тилітньої війни.

Для легких козацьких кінних полків, а навіть для української піхоти північного фронту, що, як побачимо далі, складалася виключно з місцевих повстанців, ці райтарські полки були дуже небезпечним противником.

Драгунські полки відзначалися, як відомо, тим, що з успіхом могли битися також у пішому строю і, як побачимо далі, дуже часто вживалися для цього.

З німецьких райтарських полків надто відзначився на українському фронті полк полковника Райнгольда Тізенгавзена (11); старші офіцери полку: полковник - вахмайстер Гrotuzius; полк.-ляйтенасти: Гандсгоф, Гrotgavzen II-й; ляйтенант Вісгірдус і т. д. **).

З окремих райтарських ескадронів — майора Шварцгофа (18); з пікінерних — ескадрон у команді Н. Н. (28).

З німецьких драгунських полків відомі: полковника Донаава (з походження шотляндцець) (8); полковника Роппа (7); полковника Жаспера (17).

З окремих драгунських ескадронів: Віхмана (10); Майна (16); Ельснера (25); Райца (24).

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 465, пр. 1.

**) Після бою під Лоєвом полк мав 480 коней.

З литовських драгунських полків: стольника Гонсевського (26) *)
і ще один полк у команді Н. Н. (39).

Артилерія — була майже виключно німецька і також складалася з двох родів: тяжкої та легкої. Тяжка артилерія була поділена на батареї; окремі гармати легкої артилерії приділювалися безпосередньо до піших компаній.

Загальна сила цього чужоземного війська була невелика. Це залежало, поперше, від потреби, а головно — від фінансового стану Литви або окремих магнатів. Однаке, приймаючи до уваги силу досвідчених чужоземних офіцерів, серед яких було досить воєнних інженерів (з роботою їх будемо мати нагоду ознайомитися в дальшому), можемо бачити, що основу Литовської армії творила першорядна сила.

ІІ. Постоліте власне, нічим не різнилося від тогочасного польського **), сього і в порівнянню до чужоземного перебувало ще в стадії старовинної примітивності.

Основу цього війська творила не піхота, а кавалерія. Збиралося це військо, за винятком окремих надворних хоругов різних магнатів, лише під час війни. Постоліта кавалерія поділялася на:

1. Гусарські хоругви
2. Панцерні ”
3. Козацькі ” (полки)
4. Татарські сотні.

Гусари — це була тяжка кавалерія, всі останні — легка. Гусарські та панцерні хоругви мали подібну організацію, відрізнялися лише зі значності своїх панів (з них лише і складалися хоругви) та багатством озброєння. Гусарські хоругви творила багата шляхта, і оскільки така хоругва складалася з васальної шляхти якогось магната, вона мала назву: „надворної“. Це була найбільша гордість магната. Ця кавалерія подібна була до старовинних французьких кірасирів.

Хоругву складали 150 — 200 чол., але правдивими гусарами були лише 30 — 40 великих панів, що звалися „товаришами“. Вони творили в бойовому строю перший ряд хоругви. Другий, третій і т. д. ряди хоругви заповнювали т. з. „пахолки“ — васали цих великих панів, себто менш заможня шляхта. За хоругвою бігла сила озброєної челяді всіх цих панів і також брала участь у бою, але до складу хоругви, очевидно, не належала.

Гусари цих хоругов носили тяжкий шолом та лати: грудні, ногінні, ручні; за плечима мали тигрову або леопардову шкуру. Їхні коні так само були заковані в броню.

*) Після бою під Лоевом полк мав 400 коней.

**) Загальний огляд по Gen. Fürst Golitzin: „Allgemeine Kriegsgeschichte“, Petersburg.

Озброєні були палашами, шаблями, карабінами, пистолями та довгими списами.

Все це треба розуміти, як озброєння одного бойця, чому, збитий з коня, один з таких гусарів не міг навіть ходити під вагою своєї зброї. Вся ця зброя була багато оздоблена золотом та дорогоцінним камінням.

Пахолки гусарських хоругов замість лат носили панцері, в іншому їхнє озброєння було подібне до товаришів.

Панцерні хоругви складала друга, вже не так заможня шляхта: товариши цієї хоругви замість лат носили панцері, а замість шоломів—місюрки. Вони не мали списів і вважалися кавалерією легкою. Панцерні пахолки, залежно від фінансового стану своїх патронів, носили замість панцерів кунтуші, але на спині мали орліні крила.

Тактика цієї „рицарської кавалерії“ в порівнянню до тогочасної чужоземної була надто примітивна. Однаке, в умовах тогочасної української народної боротьби, ця кавалерія була правдивим жахом, бо раптового удару гусарської маси, підтриманої панцерниками, не витримували легкі козацькі полки. Пізніше козаки навчилися боротися з тим лихом „сучасності“ і вважали за краще зустріти атаку гусарів у пішому строю, однаке ця метода, зглядно затрачення часу в перебігові бою, часто ставала фатальною для них.

З гусарських хоругов, що надто відзначилися в бою під Лоєвом наведемо:

- а) Надворна гусарська хоругва Януша кн. Радзівілла — в команді рітмайстра*) Коморовського (18),
- б) Надворна гусарська хоругва Богуслава кн. Радзівілла — в команді рітмайстра Францевіча (19),
- в) Гусарська хоругва воєводи Смоленського — в команді рітмайстра Неверовського (20),
- г) Гусарська хоругва воєводи Стецькевича — в команді рітмайстра Н. Н. (9).

Панцерних хоругов було, очевидно, значно більше, з них наведемо лише:

- а) Стольника Гонсевського (3),
- б) Рітмайстра Павловського (5),
- в) також ті, що значаться в реєстрі під цифрами 21, 23, 40, 48.

Третій рід посполітої кавалерії складали т. з. „козацькі“ хоругви, що часто зводилися в окремі „козацькі полки“**) Складалися

*) За німецькими джерелами полковник Коморовський.

**) Заявилися на Литві ці козацькі частини під час литовсько-московських воєн; формував їх відомий на ті часи авантюрист Лісовський, через що частини й звалися „лісовчиками“. Пізніше приймали діяльну участь у 30-тилітній війні на боці імперських військ.

У німецькій газеті „Theatrum Europeum“, в томі II (рік 1629—1633) багато сторінок присвячено цим козакам, що так голосно зганьбили слово „козак“. У той час на Заході не розрізняли козаків, і всі діла цих „лісовчиків“ записалися, очевидно, на конто українських козаків.

вони з польських та литовських пройдисвітів, також з дворових розбішак того чи іншого магната. З таких козацьких хоругов відомі: Ходоркевича (6), Мелешка (22), Есьмана (42), Курпського (4) і т. д. Okremо стояли іррегулярні татарські сотні — добре військо малої розвідчої війни. Ці татари, що вже давно осіли на Литві, чесно та старанно — по-татарському — служили Великому Князівству. З таких сотень відомі: Довгяли (27), Романовського (31), Каравашевіча (33), Смольського (32) і т. д.

Найгірше на Литві стояла справа з посполітою піхотою, яку виставляли окремі пани зі своїх дворових людей; організаційна та бойова вартість таких частин була незначна.

Загальна сила Литовського війська була невелика, і в роках тогочасної українсько-польської війни рідко перевищувала 30 тисяч бойців, однаке, зважаючи на те, що кожен пан вів за собою на війну відповідну кількість „лужної челяді“, загальна сила такого війська у поході разів 3 — 4 перевищувала число дійсних бойців. При потребі ця „лужна челядь“, що безперечно була краще озброєна, ніж місцеві українські повстанці, брала також участь у бою й у такому разі збільшувала піхоту.

Українська північна збройна сила. Вся збройна сила України, всі її потуги були звернені на Захід, проти польського коронного війська, де логічно гетьман Богдан шукав рішень, а це й було причиною того, чому Україна не була в стані виділити на литовський кордон ні потрібної сили, ні зброї. Це останнє завчасно створювало на цьому фронті умови до боротьби, що не відповідали дійсному станові речей. Не треба також забувати, що уклад життя мешканців північної України не мав нічого спільногого з війовничим життям козацької України і що тут на Півночі не було ні причин, ні умов, що могли б витворити той бойовий елемент, якому можна було б доручити прикриття загроженого напрямку. Намагаючись прикритися з Півночі, гетьман Богдан змушений був обмежитися тим, що надіслав на литовський кордон окремі, невеликі козацькі віddіli в команді завзятих старшин і ім доручив організацію північної збройної сили. Сила такого козацького віddіlu складалася зі 100 — 200 старих козаків, а до них, в залежності від завзяття того чи іншого району, горнувся „охочий люд“, а все разом — складало загін, загальна сила якого часто сягалася до 1,000 люду. Озброєні були фактично лише козацькі віddіli. Це були переважно кінні частини; піхоту складали повстанці. Зброя козака складалася з мушкета, шаблі, пистоля, інколи списа, але біля сідла завжди була приточена лопата. Зброю повстанців складали, головним чином, коси, вила, сокири та дуже часто лише рогатина, з якою поліщуки ходили на ведмедів. Зрозуміло, що за винятком

кількох гармат, здобутих випадково в одному з замків, козацькі загони не посідали жадної артилерії.

На Сіверщині, як знаємо, організовував та розпускати загони полковник Небаба. На Поліссю — полковник Топига.

Це була та українська збройна сила, що їй судилося зустрінути добре озброєну та організовану Литовську армію.

Початок воєнних по- дій на литовському кордоні.

Закінчивши мобілізацію, Литовська армія в серпні року 1648 почала збіжатися до українського кордону*) й одною частиною в команді рітмайстра Сосновського розквартирували

лася в м. Слуцьку. Перенявши про це вістку, український загін у команді полковника Соколовського прорісся лісами та багнами й несподівано заatakував Слуцьк. Венгерська піхота встигла вскоріти на вали й уперто боронила місто. Закипів жорстокий бій, але Литовцям пощастило — цілком несподівано до них підійшла допомога — кілька драгунських хоругов у команді рітмайстра Смольського, що й ударили на козаків із запілля. У цьому бою був забитий полковник Соколовський; рештки українського загону хутко відійшли.

Стривожений цим нападом, хутко підійшов до Слуцька й Радзівілл із Литовською армією, однаке, всі свої бойові акції обмежив на тому, що попрограмняв окремі повстанчі відділи, що вже надто глибоко прорісся на Литву, та жорстоко покарав своїх підданців, що приєдналися до повстання. Але, на загал, він залишився пасивним і чекав на події. Мали вони бути дуже цікавими й багато йому обіцяли. Справа стояла так, що в литовському соймі шляхта звалювала вину за українське повстання на Польщу і рішуче відмовляла їй у допомозі — більш того, навіть вимагала від корони відшкодування за козацькі наїзди. Позатим загальний стан у Речі Посполитій був надто складний. У Польщі не було короля, панувала анархія, українське військо рушило на Волинь, невідомі були становище та наміри Москви; взагалі, було неясно, як оформляться дальші події, а все це оживлювало у Радзівілла та його партії радісну надію на кінець Польсько-Литовської Речі Посполітої.

У всякому разі з місця Радзівілл не рушив, а у Варшаву доніс, що: „на Москву має око“ — чим зовсім не потішив поляків.

Бракує певних джерел, проте історики твердять, що вже в ті часи між гетьманом Богданом і кн. Радзівіллом, безумовно, мусило існувати порозуміння, і його московський посол Унковський у доне-

*) Про силу Литовської армії, що стояла в команді кн. Радзівілла, а т. ч. без частин Паца, Воловича, Сангушкі, що оперували на фронті Смоленськ — Могилів, як також без частин Богуслава кн. Радзівілла, що перебував при коронному війську, є відомості з листа одного німця, який у липні р. 1648 писав до якогось голяндця у Псков про події в Литві — „Въ Литвѣ и посямѣсть людей много понаганяли и деньги давали полные. Князь Радзивилль ёдетъ изъ Литви и съ нимъ 12,000 или 15,000, много къ нимъ прибѣгаютъ“. Акты Ю. З. Р. Том III, 1648, в іюль. Цей німець добре був поінформований про стан Литовської армії, бо, безперечно, мав знайомих німців з армії.

сеню до царя формулював так: „что гетманъ не дозволитъ войску запорожскому та Криму земли литовскіе воевати, а войско литовское ляхомъ не буде помогати“ *).

Зрештою, як би не було, дипломатичним шляхом, чи погрозою повстання у литовських кордонах, однаке гетьманові Богданові пощастило в період першої кампанії затримати Литовців у кордонах Князівства і тим завершити близький похід майже під саму Варшаву.

Коли польське військо кинулося тікати з-під Пиляви на Польшу, Радзівілл вирішив відтягнути від українського кордону і свою армію, дійшов до польсько-литовського кордону й розложився на верхівях р. Німану.

Під цей, власне, час у Польщі готовалися до вибору нового короля. Мала відбутися подія, що наразі цікавила Радзівілла більш над усе, і тому, залишивши своїм заступником стражника Мірського, він також поїхав до Варшави.

В кінці жовтня стражник Мірський отримав вістку, що козацький відділ захопив м. Пинське. Мірський зараз же вирушив на нього.

Литовську армію зустрів полковник Гладкий Максим, але на початку бою був забитий. Козаки відійшли й замкнулися у місті. Стражник Мірський наказав міщенам видати козаків, але вони відповіли:

„волимо сами погибати, ніж видавати тих, котрі віру нашу боронять“ **).

Литовці розпочали штурм, що й закінчився захопленням міста, та „щоб дати перший приклад, все, що тільки жило, було вирізане, а місто пущене з димом“ ***).

Стан на литовському кордоні по закінченню першої кампанії.

Дня 17.XI. на короля польського вибрали Яна Казіміра. Стан Польщі зясувався. Українське військо поверталося на Україну. Кандидат Радзівілла, семигородський князь Ракочій, на елекційних виборах був оголошений „ворогом Речі Посполитої“. Радзівілл побачив, що його думки та надії наразі завели, і поспішив яко мoga скорше зникнути з Варшави. Він добре зінав, що новий король не забуде йому кандидатури Ракочія, а додавши до цього загальне незадоволення ним як у Польщі, так і в Литві, а то й просто обвинувачення в зраді Речі Посполитій,— все це разом ставило його в положення надто ризикований й змушувало добре замислитися над питанням щодо врятування своєї репутації.

*) Дж. „Z Dz. Ukr.“, стор. 415.

**) Historja panowania Jana Kazimierza. Wyd. Raczyńskiego, 1840. Poznań, стор. 70.

***) „Th. Eur.“, т. VI, стор. 549.

В 1655 р. таку саму різанину у Пинському вчинили Московська під проводом кн. Волконського.

В армії Радзівілла зустріли несподіваним подарунком: на місці бутівничого Пинського жевріло вугілля. Для початку це було незле, і він поспішив порадувати цією новиною короля. Це останнього таки дійсно й утішило — „*Geschrei war mit Pinsko sich verlaufen*“ *), як про цю кореспонденцію пише „*Th. Europ.*“.

З поверненням Радзівілла до армії положення на литовському кордоні враз і різко міняється. Він поставив собі метою заслужити довірія Польщі й Короля.

Нелюдські крики, божевільний гвалт, голосіння понеслося з Литви в Україну.

Жорстоко — „огнем та мечем“ **) — пройшов Радзівілл по кордону, щедро обливши його українською кровю. Шлях його руху означали палі, на яких було посаджено українських бойців.

Було це в середині грудня. Литовська армія трьома колонами йшла до Дніпра, в напрямі через Турів на Мозир.

Під цей час гетьман Богдан повертається з переможною армією на Україну і в дорозі уважно прислухався до перебігу подій на литовському кордоні.

Довідавшись, що Радзівілл прямує на Мозир, гетьман наказав полковниківі Михненкові з невеликим козацьким відділом хутко йти на допомогу мозирському гарнізонові.

Литовська армія підійшла до Мозиря. Це славне місто не захотіло просити „пардону“. Почалася облога й нарешті штурм. З одного боку Радзівілл особисто вів частини в атаку. Німецькі райтарі, бачачи, як обложені нищать німецьку піхоту, позлазили з коней, і всі разом пішли до штурму.

На цьому боці особливо відзначився німецький полковник-лейтенант Ганскау,—він перший ускочив на вал. З другого боку штурм вів полковник Тізенгавзен із райтарями та німецькою піхотою; допомагав йому полковник Павловський із драгунами.

Нарешті литовці вдерлися до міста й почали рубати та різати все, що ще жило, при чому найбільшою жорстокістю відзначилися німці — вони мучили та знущалися над жінками та дітьми ***).

Тяжко пораненого полковника Михненка ****) стято, голову його вбили на палю і всадили на замкову башту. Між іншим, під час штурму якийсь козацький старшина вискочив з міста на коні, його переняв німецький солдат, козак ухопив його на сідло і з ним утік ****).

Литовцям дісталася велика здобич — „два дні грабували Мозир на Радзівілла, а що не міг він забрати, то нам бідним залишив“ — скаржився в імені живонірів якийсь Машкевич. Тут знову відзначи-

*) „*Th. Eur.*“, т. VI, стор. 549—„голосіння, яке зчинилося у Пинському“.

**) *Ibidem*, стор. 811.

***) „*Mozyr wzięto, siekając i paląc domy, a najbardziej niemcy, którzy nie tylko samym kozakom, ale niewiastom i dzieciom ich nie przepuszczali*“. Dyaryusz Maszkiewicza — „*Z Dz. Ukr.*“, стор. 417 пр. З. Також Historia panowania Jana Kazimierza. Wyd. Raczyńskiego, стор. 417.

****) „*który po żołniersku bronił się*“. Н. Р. І. К., стор. 417.

лися німці — „denn man ihnen die Stadt zu plundren frey überlassen“ *).

Мозир зграбували, зруйнували й нарешті спалили. Литовська армія рушила далі на м. Бобруйськ, що його вже від кількох тижнів бльокував литовський писар Воловіч. Місто Бобруйськ захопили українські повстанці 28 грудня, розбивши литовського хорунжого Паца **).

Комендантом Бобруйська був славний полковник Піддубський.

Дня 21.II. 1649 р. міщани побачили під стінами Литовську армію, злякалися, відчинили брами й вислали духовенство, жінок та дітей благати милости. Козаки ретировалися до замку, де й вирішили загинути. Одні забивали себе ножами, другі стрілялися, треті підпалювали башти, зрештою робили все, щоб тільки загинути. Полковник Піддубський не міг витримати спеки палаючої башти й вирішив зробити останній випад. Бій був нерівний — на нього наскочила сила літовців — збили, звязали і, нарешті, вбили на палі. Шість годин жив полковник Піддубський, але, треба думати, сумно стало славному козакові так довго сидіти на палі й попросив він Радзівілла — „man möchte ihm zu gefallen mit der Glocken in der Reussischen Kirchen leuten lassen — welches man ihm verwilliget“ ***) — епічно записує німець.

Разом із полковником ****) вбили на палі ще 8 невідомих нам козаків, 40 відрубали голови й насадили на палі, 270 відрубали право руку й пустили на Україну, щоб — „показали братам“ *****).

Московський дяк Кунаков, повідомляючи царя про захоплення Бобруйська, писав:

— „и такую невинную кровь пролилъ (Радзівілл) безъума, для своей корысти“ *****).

З-під Бобруйська Радзівілл рушив на Річицю. Міщани злякалися, прогнали козаків і вислали послів. Лишалися ще Могилів та Гомель.

У Могилеві оперував сотник Кривошапка і постійно тримав в облозі Минськ.

— „Въ Минскѣ жолнеры и мѣщане въ осадѣ отъ Черкасъ“ — доносить дня 15.I. 1649 ст. ст. той же дяк Кунаков *****)

— „и ужастъ у нихъ отъ Черкасъ большая“.

*) „бо Ім полишили місто на вільний грабунок“. „Th. Eur.“, VI, стор. 811.

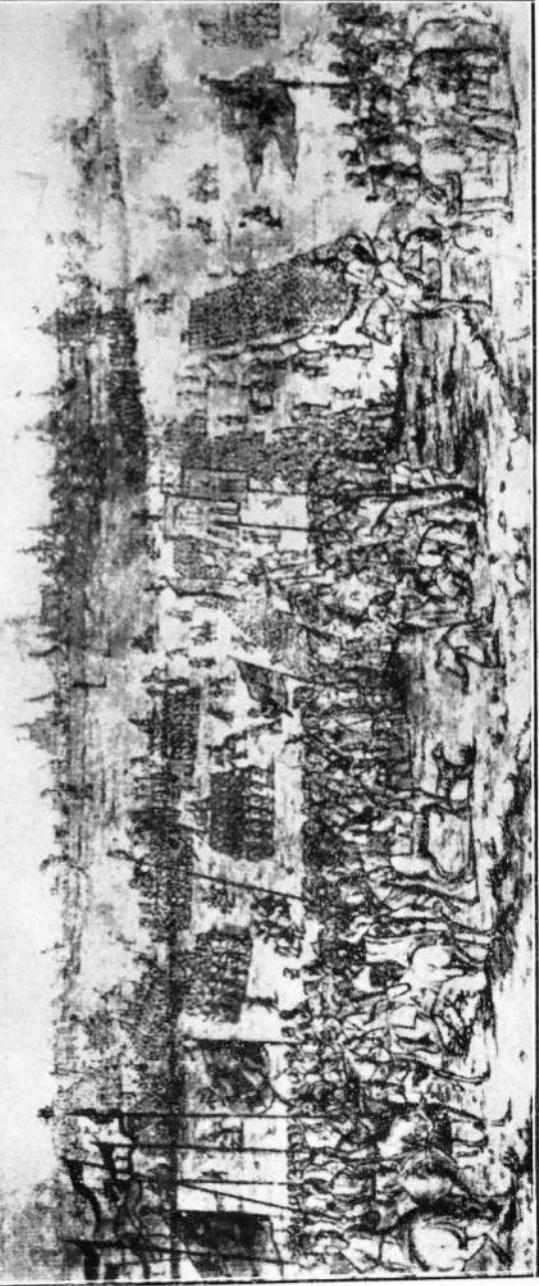
**) „Хорунжаго литовскаго Паца послали въ Бобруйскъ для збереженія отъ черкасскія войны и Черкасъ де тѣхъ людей у Бобруйска побили и розгнали до Рождества Христова за недѣлю по рускому числу“. Я. Ю. З. Р., т. III, 1649. Генваря 9.

***) „аби був такий ласкавий і дозволив би задзвонити у дзвони по церквах — у чому було йому відмовлено“. „Th. Eur.“, стор. 812.

****) Вищезгаданий Машкевич у своєму дневнику м. і. пише: „а коли б його було вбито на палю вліті, то міг би жити ще три дні, так кат виглядав добре“. „Dz. Ukr.“, стор. 417.

*****) „Th. Eur.“, стор. 812.

*****) Акты Ю. З. Р., т. III, 1649, Генварь.

Капітуляція м. Бобруйського дnia 21 лютого 1649 року.

На малюнкові видно саме місто Бобруйське, оточене острогом; з воріт виходять мешканці, на чолі їх духовенство з хоругвами. Воно схиляється перед литовським гетьманом Радзівіллом, прохачуючи милости. По полю видно литовські війська; зліва вкуп артилерійські позиції. Приблизно посередині острогу, праворуч від великої двобанної церкви, на полі видно палю, на ній коне в муках командант міста Бобруйського—славний полковник Піддубський.

Ця світлина представляє знімок з копії загубленого малюнка голляндського мальяра Абраама ван Вестерфельда, що супроводив Радзівіла в його походах на Україну. Джерело: "Труни XIII-го Археологіческаго съезда въ Екатеринополѣ 1905 года"—том II, стор. 421.

Гомель та всі інші міста на Південь тримав молодий сотник, в дальшому відомий полковник, Подобайло.

Вістка про такі славні перемоги Радзівілла дійшла до гетьмана Богдана в час його перебування в Переяславі. Це дуже обурило як гетьмана, так і його оточення. Старий, сивий черкаський полковник Федір Вишняк-Якубовський зірвався з місця й хотів ударити перначом литовського посла за те, що той намагався затерти „Nowiny z Litwy“ *).

Гетьман вирішив надіслати допомогу на Північ у команді полковника Микулича та його вірного дорадника сотника Горностая, знаного київського шляхтича. Крім того дня 19.II. 1649 р. написав Радзівіллові листа:

— „...дійшли до нас чутки, що людей невинних, християн віри нашої на палі вбивали та мордували. Мали би і ми кого на паль вбити, маючи в руках наших до 4,000 як сенаторів, так і шляхти, однаке відаємо, що на тих невинних за винного не помстимося, так тому і тих 4,000 чол. випустити наказали, і ні один, що до наших рук дістався, не є страчений“ ...

Лист цей застав Радзівілла ще під Бобруйськом, і він поспішився з відповіддю. У листі до гетьмана він виправдовував своє поступування тим, що карав лише тих бунтівників, що їх видавали самі міщани, запевняв гетьмана у доброзичливості до козаків і нарешті бажав успіху в мирових переговорах. Але разом із цим листом Радзівілл доніс також і королеві про свої перемоги, за що отримав знову подяку **).

Литовська армія мала вже розпочати військові операції на українському терені, але під цей час було підписане завіщення зброй.

Такий хуткий зворот справи дуже вразив Радзівілла. У нього не було більше нагоди виправити минулі помилки й остаточно привернути довіря короля. Спочатку він навіть не звернув уваги на мировий трактат, але хутко отримав категоричний наказ короля припинити всі військові операції. Литовська армія була відтягнена на зимові кватири й розложилася в Рогачеві, Жагалю та головною кватирою в Річиці.

Дня 4 березня у Слуцьку Радзівілл із великою помпою зустрів українське посольство на чолі з полковником Нестеренком.

Дяк Кунаков, повідомляючи про це посольство у Москву, писав:

*) Литовським послом був ксьондз-кармеліт. М. і. під час цього інциденту ксьондз щось сказав полк. Вишнякові, на що цей відповів:

— „Ходи йно, попе, на двір! навчу я тебе полковників запорозьких шанувати“ ...

В. К. Липинський: „Україна на переломі“, стор. 116.

**) „писаль къ королю Янушу Радзивилль, что онъ съ войскомъ ходилъ подо многіе замки і на паля повзбіяль, в Боруйскѣ 5,000 человѣкъ“. А. Ю. З. Р. 24 февраля 1649.

-- „и виговаривали ему (Радзівіллові—українські посли), что онъ дѣлаетъ къ большому разлитію крови христіанъ, товариство ихъ побиваетъ и на паля взбиваєтъ на посмѣхъ и безъ всякихъ причины, и что изъ Слуцка пошелъ въ Любечъ и тѣхъ по- словъ взялъ съ собою и воздалъ имъ честь великую и подарки даваль“ *).

Після всіх цих святкувань Радзівілл знову залишив своїм заступником стражника Мірського, а сам подався у свій маєток Яшунь, де на довший час і захворів...

Була це хвороба характеру політичного, і причини її полягали у тій великій дипломатичній грі, що її розпочав гетьман Богдан при дворі семигородського князя Ракочія. Як це побачимо далі, гетьман мав на думці детронувати короля Казіміра, а на його місце посадити Ракочія, тобто здійснити давню мрію Радзівілла.

Таким чином на українсько - литовському кордоні офіційно почався стан завішення зброй, проте озвірення з обох боків було так розпалене, що, зрозуміло, не могло так скоро заспокоїтися. Окремі сутички тривали далі. Дня 3.IV. полковник Небаба знову захопив Гомель; далі на Півночі повстанці вдерлися до Могилева і знову почали продиратися до Мінська.

Ці самостійні операції, переважно білоруських повстанців, дуже розгнівали гетьмана, бо не в інтересах України було загострювати відносини з Литвою, і тому:

„всім взагалі і кожному зокрема, кому про те відати належало“ —

було рішуче наказано припинити самостійні виступи повстанців. Правдоподібно, за це й був відізваний до Чигирина полковник Небаба.

На Україні, а зокрема на її півночі розпочалася енергійна воєнно-організаційна робота: окреслювалися та формувалися нові полки, призначалися полковники, старшина, творилася нова збройна сила України.

Сіверщина була поділена на три полки:

1. Чернігівський, 2. Стародубський, 3. Ніженський.

На Поліссю стало теж три полки:

1. Брагинський, 2. Чорнобильський, 3. Овруцький.

Так складалося воєнно-політичне положення на українсько-литовському кордоні з початком завішення зброй.

*) Акты Ю. З. Р. № 243.

Стан завішення зброї.

Україна (її політика).

Перша кампанія 1648 року не вирішила складних політичних відносин України з Польщею. Одні не могли примиритися з думкою, що мають втратити багатий край із маєтками, розкошами, з ситим, без журним життям; другі — прагнули за всяку ціну оборонити добуту славними ділами, так довго жадану волю. Ці бажання були остильки протилежні, що, виключаючись взаємно, зрозуміло, не могли привести до жадного компромісу. Все це прекрасно розуміли з обох боків, і як ті, так і другі гарячково готувалися до нової кампанії. Все промовляло за те, що вона має бути упертою і, зрештою, мусить привести до якогось остаточного рішення.

— „Хай стіна об стіну удариться, одна завалиться, а друга зостанеться“ —

сказав гетьман Богдан послові Речі Посполитої.

Отже, Україна змущена була знову готуватися до боротьби проти одної із наймогутніших держав того часу — Польщі і, зрозуміло, що в цей бік вона мусила звернути й напружити всі свої сили.

Але на Півночі лежала ще могутня Литва, до певної міри самостійна частина Речі Посполитої — і від того становища, що його вона мала заняти у цій недалекій боротьбі, залежали її висліди — доля та майбутність Українського Народу.

Боротися на два фронти Україна не була в стані. Для одиночкої, повсталої з руїн, молодої Козацької Держави — бракувало як сил, так і засобів.

Це останнє й було тою головною думкою, що в той час особливо турбувалася великого гетьмана.

Здавалося, найпевнішим засобом стримати Литву у своїх кордонах і забезпечити собі оперативну чинність на Заході, була би можливість втягти в цю боротьбу Московщину, що все мала старі й дуже заплутані порахунки з Литвою. Крім того гадалося, що основні гасла „братьного“ народу, який прагнув до визволення, мали бути особливо близькими „єдиновірній“ Москві.

У цей бік і звернула спочатку головну увагу тогочасна українська дипломатія. Проте, захоплена своїм внутрішнім безладдям, Москва обережно ставилася до українських намовлень і не хотіла відверто втягуватися до цієї ризикованої та трудної боротьби і, головно, в той час, коли за Польщею стояла опінія цілого світу.

Однаке Москва також не вважала для себе потрібним цілковито відмовитися від участі в майбутніх подіях і спочатку навіть радо згодилася — „мати на Литву око“. В наслідок дальших таємничих українсько-московських пертрактаций виявилось, що абсолютно певним треба рахувати на допомогу Московщини: „defensivo bello“ *).

*) „Z Dz. Ukr.“. стор. 429 пр. 1, 2.

— „Moskwa—доносив у червні 1649 р. Смярковський королеві—z którą zawarta została skryta liga, stanąć mają, nie dopuszczając mu (литовському війську) wchodzić za Dniepr, a Chmielnicki nie oglądając się na wojsko litewskie, ze wszystką potęgą ma iść na wojsko polskie“ *).

Для України ця, навіть обмежено дефензивна допомога Москви мала велике значення. Східня частина українського північного кордону, а т. ч. ціле задніпрянське запілля було забезпечене, Московщина гарантувала, що не допустить туди литовців. Однаке литовці мали ще багато інших можливостей допомогти коронному військові, і ця „таємна ліга“ з Москвою не гарантувала цілковито України.

Це останнє привело тогочасних українських дипломатів до думки, особливо енергійну дипломатичну акцію розпочати безпосередньо в бік Литви. Обектом її був Радзівілл, а вирішився мала вона далеко за кордонами Литви—при дворі семигородського князя Ракочія.

Як знаємо, на Литві була сильна партія на чолі з Радзівіллом, що вже давно мріяла про незалежне Князівство Литовське. На електційних виборах минулого року Радзівілл підтримував кандидатуру князя Ракочія, свого особистого приятеля, і також як і він кальвініста, бо вірив, що з хвилею, коли кн. Ракочій перебере корону, політичний звязок Литви з Польщею прийме зовсім інший характер. Ракочій старанно й уперто добивався польської корони, але його дисидентизм ніяк не гармоніював із войовничим клерикалізмом Польщі, і за це, як знаємо, на електційних виборах він був оголошений „ворогом Речі Посполитої“.

Ненависть нового короля та цілої клерикальної Польщі впала на голову Радзівілла, і його положення в усіх відношеннях дуже захиталося.

Нове політичне напруження, загроза нової війни, таємниче поводження Москви— все це знову відродило в Радзівілла його давні мрії.

Тим більше, що він надто добре зновав Польщу й тогочасну суспільну та воєнну вартість її, і він просто не бачив причин, чому й у цьому році не можуть повторитися тогорічні катастрофальні події.

Все це й мала на думці використати українська дипломатія, поставивши собі метою зіднати знову Ракочія з Радзівіллом, переконавши обох у можливості нового й цілковитого розгрому Польщі.

Князеві Ракочієві було обіцяно, що в разі його активного виступу мається на думці детронувати короля Казіміра й віддати йому польську корону.

Ракочій на це охоче погодився, і посол України Лозинський, як це видно з листа Мясковського **), повіз гетьманові Богданові на прикінці квітня р. 1649 — „присягу Ракочія на братерство“.

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 429 пр. 1, 2.

**) Ibidem стор. 421 пр. 7.

Згаданий вище Смярковський повідомляв короля:

„Лігу з Москвою та Ракочієм Хмельницький зробив. З Москвою defensivo bello проти нас, а з Венграми offensivo. Москва має його боронити від Литви“ *).

Ця „оффензивна ліга“ полягала в тому, що від Ракочія вимагалось, щоби з хвилею, як вирушить Українська армія в похід, він також мав вирушити з 7,000 відділом до Мукачева.

Про цю „лігу“ знову також і Радзівілл, бо, не зважаючи на те, що Ракочій і був „ворогом Речі Посполитої“, але його посли весь час перебували при семигородському дворі.

У свою чергу:

„посли семигородські запевняли Хмельницького, що Литва та всі дисиденти сприяють козакам, а Радзівілл є готовий на перший заклик рушити на Польщу й князя Ракочія на трон провадити“ **).

Щоби замкнути це коло дипломатичної гри, наведемо напослідку уривок із листа, що його згідно з московськими джерелами писав Радзівілл до гетьмана Богдана наприкінці травня 1649 року:

— „що він (Радзівілл) з ними, козаками, битися не хоче, так, як і його батько з ними не бився, а стоїть він упоготівлі для того, щоби козаки міст та повітів литовських не воювали“ **).

У загальних рисах так виглядала ця складна політична будова, що на думку тогоджих українських політиків мала прикрити Україну з Півночі й забезпечити її оперативну чинність на Заході.

**Стратегічне положен-
ня України.**

Завішення зброї кінчалося дня 22.V. 1649 р.—
війна була неминучою. Відповідно до політич-
ної ситуації, мало, очевидно, виглядати й стра-
тегічне угрупування збройних сил України. Рішення шукалося на За-
ході, й у цей бік і малося на увазі звернути всю збройну силу.

На початку травня гетьман Богдан дав наказ про концентрацію всієї Української армії під Білою-Церквою. Згідно з цим наказом вже з 12.V. почали підтягуватися окремі полки.

Спираючись на московську гарантію і в абсолютній певності щодо її дотримання, гетьман наказав усім трьом сіверським полкам: Чернігівському, Стародубському та Ніженському — вирушити в похід.

Східня частина українського північного кордону вважалася цілковито забезпеченю, і лише „для порядку“ по окремих містах були залишені „городові сотні“. Полонені під Збаражем козаки зізнавали:

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 424 пр. 2.

**) Ibidem стор. 423.

„на залогах в Україні нікого із здібних до війни не лишилося, тільки сотні городові для порядку“ *).

„У трьох воєвідствах—записує Котлубай **)—з цього та другого боку Дніпра залишилися тільки старі, каліки, жінки та діти“.—

Щодо поліської частини українського лівнічного кордону такої певності в гетьмана Богдана не було. Радзівіллові обіцянки піддав він сумніву, і з цих причин трьом поліським полкам: Брагинському, Чорнобильському та Овруцькому наказано було залишатися на місцях.

Правдоподібно, тому, що сили цих полків по своїй бойовій вартості були значно слабші, ніж у пілках південних, гетьман, крім того, вирішив підсилити Полісся частиною Канівського полку.

На командувача збройними силами Півночі (з булавою, але без титулу) був призначений знаний полковник Голота Ілля.

Радзівілл, повідомляючи про це призначення короля, писав:

— „Eljasz Hołota od Chmielnickiego, który mu chorągiew, buławę i bęben dał, do Litwy wyprawiony... mając z sobą pułku kaniowskiego pod 3,000 kożaków, służących wszystko, okrom chłopstwa naszego, które się wszędzie do nich kupiło“... ***)

Цих розпоряджень на Півночі, на східній та західній частинах, гетьман уважав за досить і всю свою увагу звернув на організацію та підготовку згрупованої під Білою-Церквою головної Козацької армії.

Польща. Як і Україна, Польща також шукала собі спільніків та допомоги по цілому світові. Було вислано послів до Франції, Еспанії, Риму, Відня, до принца Оранського, графа Моріца з Нассав (другого знаменитого войовника того часу) і т. д. і т. д.

Надходили німецькі полки з Бранденбургу, Саксонії, зіїжджалися знані військові фахівці та офіцери з цілого світу. Весь час роздавалися нові патенти на формування чужоземних полків, окремі формування переводили магнати та великі пани, і нарешті по цілій Речі Посполитій було оголошене загальне послополіте рушення ****).

Війні, що наближалася, надавалося виключне значіння, бо на цей раз справа ходила про існування цілої Речі Посполитої. На сенаторських нарадах було поставлене питання:

— „чи випадало би, щоби король (особисто) вирушив би проти хлопів?“ —

І по відповіді, треба думати, особливо компетентного в цьому питанню біскупа київського, що:

*) „Z Dz Ukr.“, стор. 429 пр. 1.

**) Ibidem стор. 429 пр. 2.

***) Ibidem стор. 425 пр. 2.

****) Дальші деталі про готовання Польщі до війни див. „Th. Eur.“, том VI, стор. 809.

— „не хлопи то, а жовніри страшні і цисареві отоманському“ *) — було вірішено, що король особисто поведе Польське військо.

— „Тим більше — додає *Theatrum Europeum* — це було також особисте бажання короля, бо він хотів, щоб бачив його народ та салдати, що не могли робити нічого іншого als laufen gekönt“ **). —

Перша Польська армія, в команді регіментаря Фірлея, закінчивши мобілізацію, поволі стягувалася на Волинь.

Під Люблюном формувалася друга Польська армія, і на чолі її мав стати король.

Л и т в а. Той шаленої енергії, що її розвинули були в цей період Україна та Польща, на Литві не було помітно. Там все лишалося по-старому. Армія стояла по своїх зимових квартирах у Річиці, Жагалю та Рогачеві, поволі переводилася мобілізація і по-старому „хворував“ у своєму маєткові Радзівілл.

У Литві не відчувалося грізної бурі, що наближалася.

Друга кампанія Української Визвольної Боротьби.

З а х і д. Дня 22 травня 1649 року — на українські Зелені Свята — закінчилося завішення зброї. Друга кампанія почалася окремими кордонними боями в смузі, що її усталив був попередній трактат про завішення зброї — між р. р. Случею та Горинню.

Зачіпок шукали з обох боків. Ще 29.IV. поляки утопили сімох козаків з Охочекомонного полку полковника Яськевича Гарасима. Перші серйозні сутички почалися в Брацлавському полку і потім перекинулися на Подільський, і частину його захопив регіментар Лянцкоронський.

Полковники Богун та Нечай, зіднавши під Баром, вирішили вибити Лянцкоронського та молодого Конецпольського з українського терену.

Решта першої Польської армії ***), в команді регіментаря Фірлея,

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 398.

**) „як тільки тікати“. „Th. Eur.“, т. VI, стор. 811.

***) Перша Польська армія складалася з 5 дивізій (М. Костомарів, т. IX—XI, стор. 271):

1-а див. — регім. Фірлея, у складі: 4 гусар. хоругов, 8 панцерних хор., 9 драг. нім. еск., 10 драг. польськ. хор.;

2-а див. — регім. Лянцкоронського —: 5 гус. хор., 9 панцер. хор., 4 райтар. еск., 8 драгунськ. хор., 2 полки німец. піхоти;

3-я див. — регім. Остророга —: 8 гус. хор., 6 панц. хор., 7 драг. хор., 1 піший полк, 3 венгер. піш. хор.;

4-а див. — регім. Вишневецького —: 3 гус. хор. та „полк рицарів“ у 1,000 чол.,

5-а див. — регім. Конецпольського —: 1 гус. хор., 7 кварт. хор., 300 рицарів, 2 драг. хор., 2 венгер. піш. хор.

по довгому та безцільному кружлянню між р. р. Горинню та Случею, з дрібними сутичками під Шульжинцями, Острополем, Хлопатином та Звягелем, дня 23.VI. зedналася нарешті з Лянцкоронським і розложилася табором під Костянтиновим.

У цей час підійшов зі своїми частинами і Ярема kn. Вишневецький, але ображений за те, що головним регіментарем призначили Фірлея, а не його, став зі своїм військом окремо, трохи пооддалі і розложив свій власний табор. Почали готовуватися до бою, що й зчинився за опанування фортецею Меджибіж.

У цю фортецю Фірлей поставив залогою два піші полки: один німецький — у команді полковника Корфа, другий польський — у команді полковника Сенявського. Полковник Нечай із частиною свого полку кинувся на Меджибіж. На допомогу залозі з головного польського табору вирушив регіментар Лянцкоронський. Нанад полковника Нечая був відбитий.

Північ. Не вистарчає розроблених джерел, а наразі й не є нашим завданням спинятися на подробицях основних подій, чому тут накреслимо лише коротко початок воєнних подій на північному українсько-литовському кордоні.

Приготування до нової війни, загальна нервовість і неясність у стосунках між Україною та Литвою рано викликали на Півночі окремі кордонні сутички.

Тривожно й неспокійно було на Білорусі. Операції литовських карних відділів ще більше озлоблювали селянську масу. Ще не кінчилося завішення зброї, коли цілу Білорусь знову охопило полуся повстань. Подібний стан був також і на Поліссі. Наразі лишаємо неосвітленою попередню діяльність полковника Голоти Іллі і просто переходимо до бою під м. Жагалем.

З невідомих причин полковник Голота вирішив вибити литовців із зимових квартир у м. Жагалю. Можна лише припустити, що цим маневром він хотів завчасно налякати литовців, або надто близьке сусідство його дратувало. У цей час м. Жагаль є невеличке село на р. Виць, Річицького повіту, при дорозі з с. Юревичів на м. Хвойник. У той час це було досить велике й заможне місто. В Жагалю стояли залогою два німецькі райтарські та два драгунські полки в команді добре відомого українцям шотландського полковника Донавая (Doneway) *).

З відділом Канівського полку, як подають (і завжди перебільшують) німці в 3,000 чол. „alte Cosaken“ **), полковник Голота несподівано наскочив на Жагаль. Гарнізон добре уфортикувався й уперто оборонявся.

*) Дяк Кунаков писав у Москву 15 генваря 1649 р.:

— „что нѣмчина Донавая гультайство побилъ безъ остатку“ (операції повстанців під Минськом).

Акты Ю. З. Р. 15.I. 1649.

**) „старих козаків“. „Th. Еиг.“, том VI, стор. 810.

Цей напад стурбував стражника Мірського (заступника Радзівілла), він думав, що це вже має бути початок українських операцій і надіслав на допомогу полковникові Донаваєві кілька рітмайстра Смольського. Османній підійшов якраз у той час, коли полковник Голота вів свої частини на повторний штурм.

Підоспілі свіжі німецькі ескадрони вдарили по козаках з запілля. З решткою своїх частин полковник Голота відступив й окопався в прип'ятських багнах. Однаке литовці не припинили переслідування й тієї ж ночі атакували козаків знову. Козаки не мали чим боронитися, й литовці опанували шанцями й вирізали всіх до одного, а між ними й полковника Голоту, якого

— „w okopie postrzelonego naleziono wpóływego, jakoto w tumultie od naszych zabity“ —

як доносив Радзівілл королеві *).

Майже мертвого полковника Голоту вбили на палю, а біля неї насипали сім великих могил **) — „і так стало сім великих горбів“, як записує „Theatrum Europaeum“. Ще в недавніх часах можна було бачити ці могили.

Сталося це наприкінці червня 1649 року ***).

Під цей же час такі невеликі, але люті бої точилися й під м. Лоєвом.

У цьому кутку операції закінчилися тим, що зруйноване та спалене місто було залишене обома ворогами. Українці відійшли за Дніпро, литовці до Річиці.

Марш Козацької армії. Під цей час, у кінці червня, зіднавши на Чорному Шляху під м. Животовом із татарською ордою, в напрямі на Костянтинів повільно посувалася гризна Козацька армія.

Діставши вістку про операцію під Меджибожем, вождь України вирішив розпочати наступ і наказав полковникові Кричевському з кінним „комонником“ Київського полку рушити на Меджибіж.

На вістку про зближення знаного ще з часів старого Конецпольського, вславленого вояка Кричевського, регіментар Лянцкоронський вирішив за краще залишити яко мoga скорше Меджибізьку фортецю, і зо всіма частинами повернув до головного польського табору.

Наскочивши на Меджибіж і побачивши залишенну ворогом фортецю, полковник Кричевський, не затримуючись і на одну хвилину, ураганом (z całym impetem i gorędziem) ****) понісся на головний

*) Z Dz. Ukr., стор. 425.

**) „Th. Europ.“ подає сім могил, польські джерела говорять про шість могил.

***) Дату бою під Жагалем лишаємо неусталеною. В. К. Липинський по-дає 27 червня, але „Th. Eur.“ говорить: „щe перед закінченням завішення зброя“.

****) „Z Dz. Ukr.“, стор. 400.

польський табор і раптом наскочив на розложений окремо табор ки. Вишневецького.

— „Змірялися — пише В. К. Липинський — представники двох епох у ділах українського народу. Представник Польщі — нащадок здегенерованої Княжої Руси, та окозачений син шляхетський, у степах загартований боєць за Волю України — і була — записує московський дяк Кунаков — маж князем Вишневецьким та козацьким полковником Кричевським битва, і козаки те військо польське розбили”. —

Вістка про близкучу перемогу полковника Кричевського та хутке зближення головної Козацької армії збентежила польський табор.

Вибухла паніка, подібна пильавській — „одні коней до утечі рищували, другі таки вже сідали, та ледве їх вожді стримали”, — оповідає польський хронікар *). Польське Військо почало хуткий відворот на Збараж.

— „І та наша ретирада подібна була до утечі” —
записує регіментар Фірлей **).

Дня 30 червня польське військо стало під Збаражем і почало хутко окопуватися.

У перших днях липня почали виринати передові козацькі відділи, і так почалася вславлена обома ворогами, знана облога забаражка...

„Україна на переломі”. На недолю України, під час маршу Козацької армії до Збаража, на Заході й Півночі чорними хмарами вихорілися грізні події. Ще перед Костянтиновим гетьман отримав сумну вістку про нещастя на литовському кордоні. Надто вразила всіх ця нагла вістка. Так багато надій покладалося на полковника Голоту. Гетьман наказав — своєму улюбленице — молодому та хороброму полковникові Подобайлові в ту ж хвилю летіти на Сіверщину, зібрати все, що ще лишалося там озброєного і, ставши під Лоєвом, пильнувати Литовську армію.

Але хутко почали настигати ще й інші вістки, і одна ще гірша од другої. Дня 14.VI. з Варшави виїхав король і вже мав бути в Любліні, де формувалася друга Польська армія. Знав про це гетьман Богдан, але тривожніші та грізніші були інші вістки.

В останню, рішучу для України хвилину раптом почала розвалюватися ціла політична будова, де ховалося так багато надій та намірів. В останню хвилину семигородський князь Ракочій відмовився вирушити з 7,000 відділом до Мукачева. Ще гірше завели також надії на Московщину. Виправдуючись своїми внутрішніми справами, Москва категорично відмовлялася від якої-будь участі в цій війні.

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 401.

**) Ibidem.

І перед очима вождя України повільно розгорталося все небезпечне та грізне положення одинокої Козацької армії.

Один спільник лишався — татари, але тут під Збаражем ще не подолане вороже військо, там на Заході з другою Польською армією зближається король, а з ним, і це було найголовніше на ті часи, — така страшна для народніх мас — гроза „Королівського Маєстату“.

Нарешті — розбитий, оголений північний кордон і згromаджена на ньому могутня Литовська армія.

І, як би в довершення до цього, як грім із ясного неба, на українське військо впала страшна, вістка, що грізний, кривавий по-громець Радзівілл вирушив на беззахисну Україну...

Призначення полковника Кричевського наказним гетьманом України.

Вістка про вирушенння Литовської армії на Україну викликала велику тривогу в українському війську. Полонені під Збаражем козаки зізнавали, що задніпрянці — „o żony i dzieci desrepuja“. Як то завжди буває, чутки

більшувалися. Радзівілл ще й не думав вирушати, Литовська армія лише концентрувалася в Річиці, а з кордону одна за одною неслися панічні вістки *).

— Въ нынѣшній часъ перевозится на сю сторону Днѣпра Литва съ Радзивилломъ, шездесѧть тысячей сказываютъ ихъ быти” — писав ігумен Калістрат із братією **).

Зрозуміло, що в польському таборі всі ці чутки викликали велику радість, піддавали байдорости війську, і там вже завчасно тішилися, що литовське військо під Києвом до — „żonek kozackich“ добирається.

Тяжкі думи зароїлися у великого гетьмана. Надходили переломові хвилини. Ходило вже не про „кривди козацькі“, як у минулому році, але про життя та майбутність цілого Українського Народу.

В цю рішучу хвилину, коли треба було напружити всі сили на королівське військо, що наближалося, у козацьких рядах починалася деморалізація, що кожної хвилини загрожувала набрати характеру паніки.

Треба було хутко шукати рішення. Треба було за всяку ціну стримати литовське військо й відвернути марево страшної катастрофи, що насувалося з Півночі на беззахисну Україну.

*) „Baranowski młody, powracając z Krymu z więzienia, powiedział o Kijowie, że tam była sroga trwoga od wojska litewskiego“. Джерело у „Dz. Ukr.“, стор. 428 пр. 4.

Ще про настрай в українським війську: — „Żydek z taboru naszego poznał się z chrzczonym żydem w kozackim taborze będącym, bo od siebie niedaleko wodę brali. Powiedział żyd... że ich to najbardziej trwoży, że Litwa ni żonom, ni dzieciom nie folguje, gdzie do miasteczka wpadnie, a tam resystencyi żadnej mieć nie mogą, ponieważ tu wszyscy wyszli na głowę“. Дж. „Dz. Ukr.“, стор. 429 пр. 1.

**) Акти Ю. З. Р. 1649 р. 23 іюня (в актах, очевидно, помилково помічено 23 мая).

Виділити яку-будь частину з головного війська та перекинуті й на Північ було неможливо. Бо поперше — ходило про хуткість подруге, і що найголовніше, гетьман знов, що він ще сам, і конче потребує допомоги.

Лишалося одне й єдине рішення: надіслати когось на північний кордон, хто зумів би виконати це незвичайне завдання, того — хтось міг би за всяку ціну стримати литовське військо.

— „Але більш того — говорить В. К. Липинський — треба булось литовському гетьманові Янушеві Радзівіллові „з Божої ласки Князю та Графу“... наймогутнішому з магнатів Речі Посполитії таї й знаменитому її вождеві протиставити такого воївонника що здібностями та досвідом своїм дав би гарантію успіху одно імя лише якого — тривогу про долю беззахисної України у козацькому військові утихомирити й заспокоїти мало“.—

Було в той час при гетьманові багато полковників, а між ними близькуча плеяда таких випробуваних, осяяних славою вождів, як Нечай Данило — полк. брацлавський, Богун Іван — полк. подільський Кричевський Михайло — полк. київський, сивий Бурлай — герой Синопу, вславлений походами по Чорному Морю — тепер полк. гадяцький Морозовський (Морозенко) Станислав — полк. корсунський, Джулай Фелон — полк. кропивянський, Небаба Мартин — полк. чернігівський Головацький Петро — полк. охочекомонний, старий Вишняк-Якубо вич — полк. чигиринський, Воронченко Ясько — полк. черкаський, Савич Семен — полк. канівський, Гиря Іван — полк. білоцерківський, Но сач Тиміш — полк. прилуцький, Лобода Федір — полк. Переяславський Пушкар Мартин — полк. полтавський, Шумейко Прокіп — полк. ніженський, Гладкий Матвій — полк. миргородський, Гоголь Остап — полк кальницький, Тиша Михайло — полк. звягельський, Байбуза Степан — нак. полк. уманський, Дунець Іван, Яськевич Гарасим — полк. охочекомонні й іще багато інших славних полковників.

— „І вибрав із них гетьман одного — говорить далі В. К. Липинський — що лише один міг протистати Радзівіллові та його чужоземному війську — вибрав він того, чиє імя було добре відоме по цілій Речі Посполитій, а в Україні — німбом слави заслуженої оповите, того — кому у цю рішучу хвилину довірити міг безграницю... бо знов Богдан, що чоловік цей все віддав Українському Народові, і що поза Україною жити для нього не було. В минулому заслуженому королівському полковникові Речі Посполитії, своєму недавньому начальнику та збавителеві, кумові, приятелеві та найближчому дорадникові доручив Богдан Україну і себе від страшної поразки рятувати“... — *)

З наказу гетьмана Богдана, з титулом Наказного Гетьмана України, переняв полковник Кричевський Михайло команду на збройними силами Півночі України.

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 432.

**Плян польсько-литов-
ської кампанії.**

На військовій нараді під Костянтиновим обговорювався плян польсько-литовської кампанії. З Литви наспілі лише перші вістки. Литовська армія концентрувалася під Річицею, але ближчі наміри Радзівіллові були невідомі. Мав він до вибору два шляхи допомогти коронному війську *):

- I. Напрям: Річиця — Бабиця — Овруч — Костянтинів. Себто, в разі руху Козацької армії через Збараж назустріч королеві, Радзівілл міг ударити на Збараж, звільнити армію Фірлея й разом ударити на Козацьку армію з запілля. Або зачекати короля й разом ударити на Збараж.
- II. Ускочити через беззахисний кордон просто у глибину України, по напряму Річиця — Лоїв — Київ. Це викличе па Україні великий сполох, здеморалізує Козацьку армію й таким чином знищить її боєздатність.

Як у першому, так і другому випадкові справа набирала надто погрозливого характеру. Наказному гетьманові ставилося завдання — за всяку ціну стримати Литовську армію в кордонах Князівства **).

При чому визнавалося необхідним попередити Радзівілла й першим увійти на литовський терен, бо за відомостями це викличе ще більше повстання на Білорусі і змусить Литовську армію витратити час на захоплення окремих міст та районів.

Ходило головним чином про хуткість **), щоби не дати можливості поширитися тривозі й припинити тривожні чутки, що надходили з України.

До розпорядження наказному гетьманові ставилися збройні сили Сіверщини в команді полковника Подобайла та поліські полки, що залишилися після полковника Голоти. На нараді говорилося, що в Чорнобилю мали бути гармати, амуніція, і там мусила перевестися організація походу.

Крім того гетьман наказав розіслати універсали по всіх прикордонних полках:

— „тобъ однолично шли всѣ казаки противъ Литвы тотчасъ“ — як доносили цареві про цей універсал дня 6.VII. прикордонні московські воєводи ***).

Все, що тільки могла виділити наказному гетьманові зі свого складу Козацька армія — це був лише „кінний комонник“ Київського полку.

Тут на Заході гетьман Богдан приняв рішення міцно обложити Збараж, а з головною Козацькою армією вирушити назустріч королеві.

У перших днях липня (3.VII.) наказний гетьман підняв свій легкий комонник і, продираючись поліськими пущами та багнами, форсованим маршем рушив на Полісся.

*) Z Dz. Ukr., стор. 53: „Військова нарада в Річиці“.

**) Ibidem стор. 60: Лист гетьмана до нак. гетьмана Кричевського.

***) Акты Ю. З. Р. 1649. Іюль.

**Прибуття литовського
гетьмана Радзівілла до
головної армійської
квартири в Річиці.**

багато надій.

Коли закінчилось завішення зброї і з обох боків вирушили в похід, Радзівілл вирішив „видужати“ й переїжджати ближче до театру воєнних подій,—там на місці було все ж видніше. По дорозі до Річиці він отримав несподівану вістку про розгром полковника Голоти:

„що його дуже потішило, і він поспішив ще скорше до армії“— записує „Th. Еurop.“ Про цю першу перемогу Радзівілл зараз же з дороги написав королеві.

В останніх днях червня Радзівілл прибув до армії. Настрій там був дуже вояовничий. По розгромі полковника Голоти перед литовцями лежав вільний шлях на Україну, але Радзівілл не поспішався— він все ще вагався й усе чекав на останню хвилину.

Надійшла вона хутко і, як говорить В. К. Липинський— „не на добре ворожила вождеві України“.

Умілі та енергійні дипломатичні заходи Польщі, підтримані іншими державами, а головно Римським Папою, мало-по-малу невтраливали українську політичну акцію на Московщині та Семигороддю.

Король засипав Радзівілла листами (*mehrmahs erinnert*)*). У них він малював йому можливість цілковитої поразки гетьмана Богдана, доводив, що від України відвернулися як Ракочій, так і Московщина, благав його, яко мога скорше розпочинати операції, бо:

— „сама повінність уряду Вашої Високості, почуття слави та любові до батьківщини вимагає“ —

і нарешті вже не натякав, а просто писав,

— „щоб не губив оказії прислужитися королеві та Речі Посполитій“ — **).

Подібний лист, із благанням допомоги, отримав Радзівілл на початку липня також і від регіментаря Фірлея з-під Збаражу.

Нарешті, його агенти, що були при всіх дворах, слали йому також подібні донесення. Все це, зрештою, привело Радзівілла до перевокання, що доля остаточно відвернулася від України, і що звязувати з нею свою долю було би підприємством надто ризикованим. Тим більше, що знову є добра „оказія“ прислужитися королеві та загладити свою мало зрозумілу й надто наявну пасивність.

Зваживши все це, Радзівілл дав наказ про концентрацію Литовської армії під Річицею, однаке ще не знат, що має робити.

— „Князь хоче вирушити, а куди не відомо“ —

писано з литовського табору дня 10 липня 1649 р. ***).

*) „Th. Еurop.“, стор. 811. **) „Z Dz. Ukr.“, стор. 426. ***) Ibidem пр. 3.

Власне, під цей час повернулися три розвідчі відділи, що їх вислав стражник Мірський по розгромі полковника Голоти. Начальники склали свої реляції.

Перший розізд, у складі двох хоругов (Мелешка та Есьмана) у команді рітмайстра Смольського, висланий до р. Припяті на Брагин, Бабицю, Мозир, Петриків, доніс, що ті козаки, які стояли над Припяттю, відійшли, одні пішли до Хмельницького (козаки Канівського полку), другі до Чорнобилю; що між ними панує якесь замішання і що там вони раду радять.

Другий розізд, у команді військового обозного Беньковського, повернувся з-під Гомелю, де крім дрібної сутички з козаками

— „направду не справив нічого такого, за що би його дякувати можна“,—

як оповідає учасник цієї експедиції Машкевич *) — все ж приніс відомість, що Гомель та інші задніпрянські міста знаходяться в козацьких руках.

І, нарешті, третій розізд, що дійшов до Лоєва, доповів, що козаки полковника Подобайла

— „уночі через Дніпро переправилися, замок лоївський, що на перешкоді їм був, спалили, і що тabor їхній по-старому на тім же місці“ — **).

себто напроти Лоєва, на лівому боці Дніпра, у вилах між р. Сожжю.

З огляду на такі відомості Радзівілл вирішив скликати військову нараду. На ній, як подає „Th. Eur.“, поставлено було на обговорення таке питання: що робити й куди йти? Було три можливості:

- I. Вирушити на зіднання з королем у напрямі Бабиця — Овруч — Збараж.
- II. Вирушити у Минське воєвідство й відібрati від козаків захоплені ними задніпрянські міста, бо по розгромі полковника Голоти південний кордон був цілковито забезпечений.
- III. Вирушити зразу на Україну. Але й у цьому випадкові: або переправитися через р. Сож десь вище од козацького табору, чи просто йти по Дніпру до Лоєва і збити полковника Подобайла.

Перша можливість була зразу відкинена, бо з вирушенням армії по такому напряму козаки зразу прoderуться углиб Князівства, повстане Білорусь, на Литві зчиниться великий сполох.

Крім того була ще одна причина, чому цю першу можливість відкидалося. В листі до короля від 28.VI. Радзівілл писав:

— „Na Prypeci, która z powodzi i wielkich wód, dotąd na rzekach tutecznych trwających, węzbrawszy, różnymi łuhami rozlała, przyjść nam do tego niepodobna, dla niedostępnych miejsc“ — ***).

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 438. **) Ibidem. ***) Ibidem стор. 417 пр. 4.

Щодо другої та третьої можливості порішили:

- „краще з хоробрим та спочившим військом іти на очі ворогів, аніж затримуватися над облогою замків, губити час та людей, бо коли розбити ворога, то міста й самі мусять піддатися“ — *).
- „Тим більше — додає „Th. Eur.“ — його величність король багато разів нагадував князеві, що він мусить рушати або на Київ, що є серцем країни, де є будинки, промисловість, запаси і тому подібний грабіж (Raub), — або другим шляхом звити ворога з запілля, звільнити обложених у Збаражі і зєднатися з королем“.

Зрештою, на цій нараді остаточно порішили: вирушити просто на Київ, по дорозі збивши полковника Подобайла під Лоєвом.

Литовській армії наказано було готовуватися до походу. Радзівілл надумав перевезти піхоту Дніпром, для чого наказав заготовити відповідне число спеціальних човнів. Усі ці збори забрали багато часу, минула перша половина липня.

Перед вирушенням Радзівілл видав універсал до всіх воєвідств, і в ньому наказувалося посполітому рушенню зо всієї Литви стягуватися до Річиці. За той час Литовська армія мала покінчти з полковником Подобайлом і, підтягнувши посполіте рушення, йти далі на Київ.

Для охорони східніх кордонів та затримання спокою в Білорусі залишилися зі своїми відділами в Литві: писар Великого Князівства Воловіч та хорунжий Пац.

Нарешті дня 18 липня Литовська армія вирушила в похід.

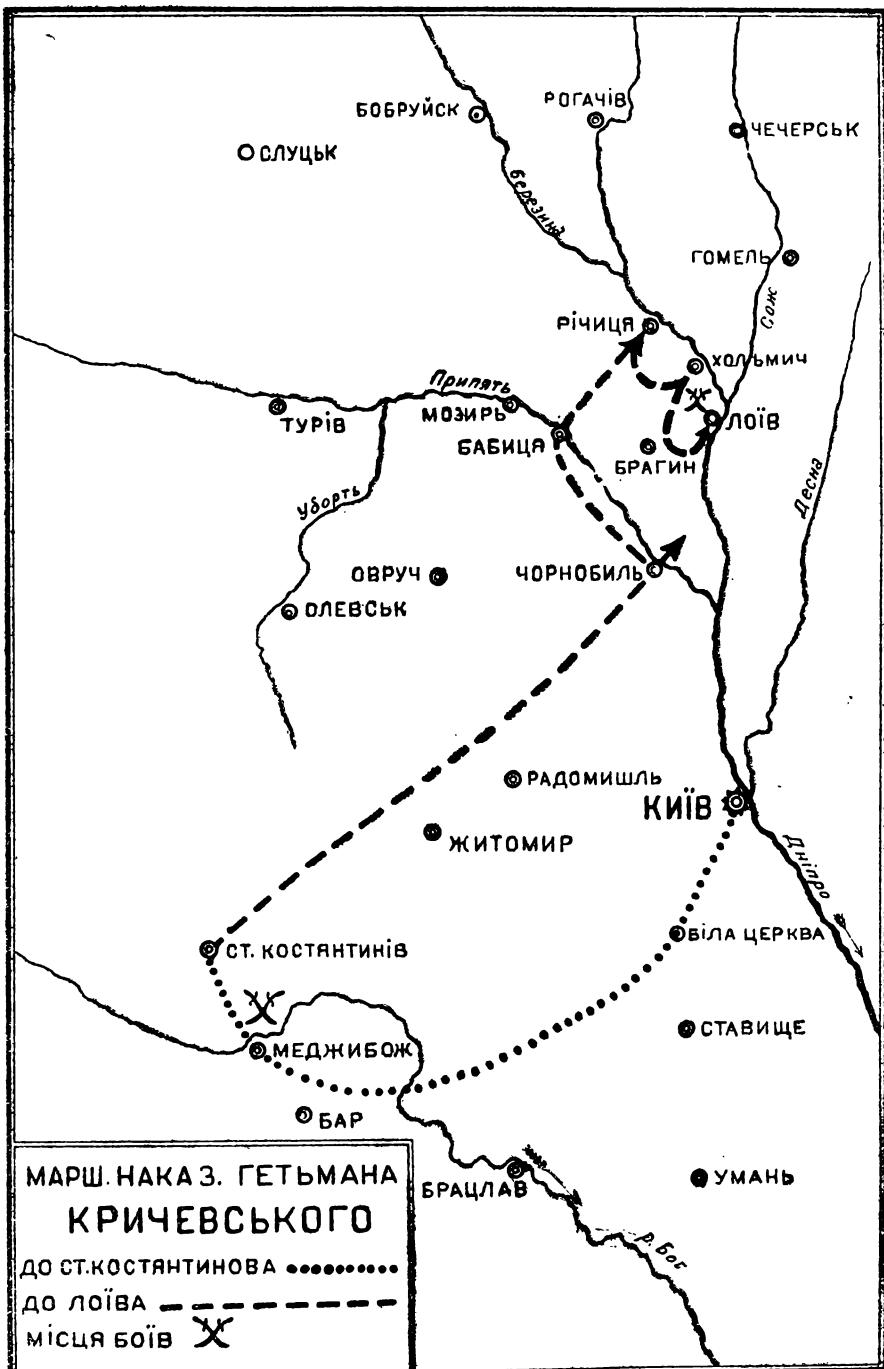
Українсько-литовська кампанія 1649 року.

Прибуття наказного гетьмана України на литовський кордон.

Покривши від Костянтинова біля 300 верстов, через поліські багна та пущі, на п'ятий день, десь біля 8-го липня, наказний гетьман прибув до Чорнобилю. Прибуття наказного гетьмана викликало велику радість серед місцевого населення. Знаного, уславленого героя України радісно зустріли вишикувані молоді поліські полки. Зараз же по цілому Поліссю та Сіверщині розіслані були гонці з універсалом. У ньому наказний гетьман наказував усім готовуватися до тяжкої боротьби, закликав Білорусь до спільногоповстання.

Першим завданням наказного гетьмана було зорієнтуватися в місцевих обставинах, у ворожих намірах та стані північних збройних сил.

*) „Th. Eur.“, т. VI, стор. 813.

Виявилося, що Литовська армія стоїть ще під Річицею, прикрившись окремими розвідчими відділами, що оперують у напрямках великих трактів: Лоїв — Річиця; Бабиця — Річиця, але ближчі наміри її не відомі.

Дисльокаційний стан сіверських та поліських збройних сил виглядав так:

Полісся: Під Чернобилем згруповані були тепер чотири полки *):

- a) Чорнобильський полк — у команді полковника Панкевича Михайла **), в складі сімох сотень, силою в 2,000 чол. кінних.
- б) Овруцький полк — у команді полковника Бруяки Івана ***), силою в 3,000 кінних та 500 піших.
- в) Брагинський полк ****) — у команді полковника Голоти Григорія (брата полеглого полковника Іллі Голоти), силою в 1,500 кінних та 50 піших.
- г) Київський полк (кінний комонник) — у команді полковника Пішка Остапа *****), силою в 5,000 чол. *****)

*) Про склад поліських полків є зізнання полонених під Лоєвом українських старшин. Найдокладнішим із них є зізнання полкового писаря Овруцького полку, „шляхтича з-під Овруча з села Лінкович“, Невмерицького Івана. Зізнання українських старшин див. „Z Dz. Ukr.“, стор. 449. За браком інших подань, цифри відносно сили полків поки приймаємо за „можливе“, бо ця праця ставить своїм основним завданням популяризувати подію, а не дослідити. Говоримо „можливе“, бо згідно з реляціями, одні полонені „погоджувалися“ з цими цифрами, а в зізнаннях інших був „варіант“, що його, на жаль, литовці не вважали за потрібне записати. Ці цифри, очевидно, перебільшені, але поки лишаємо їх.

**) „попович, родом із Чернобиля“ — зізнання Невмерицького.

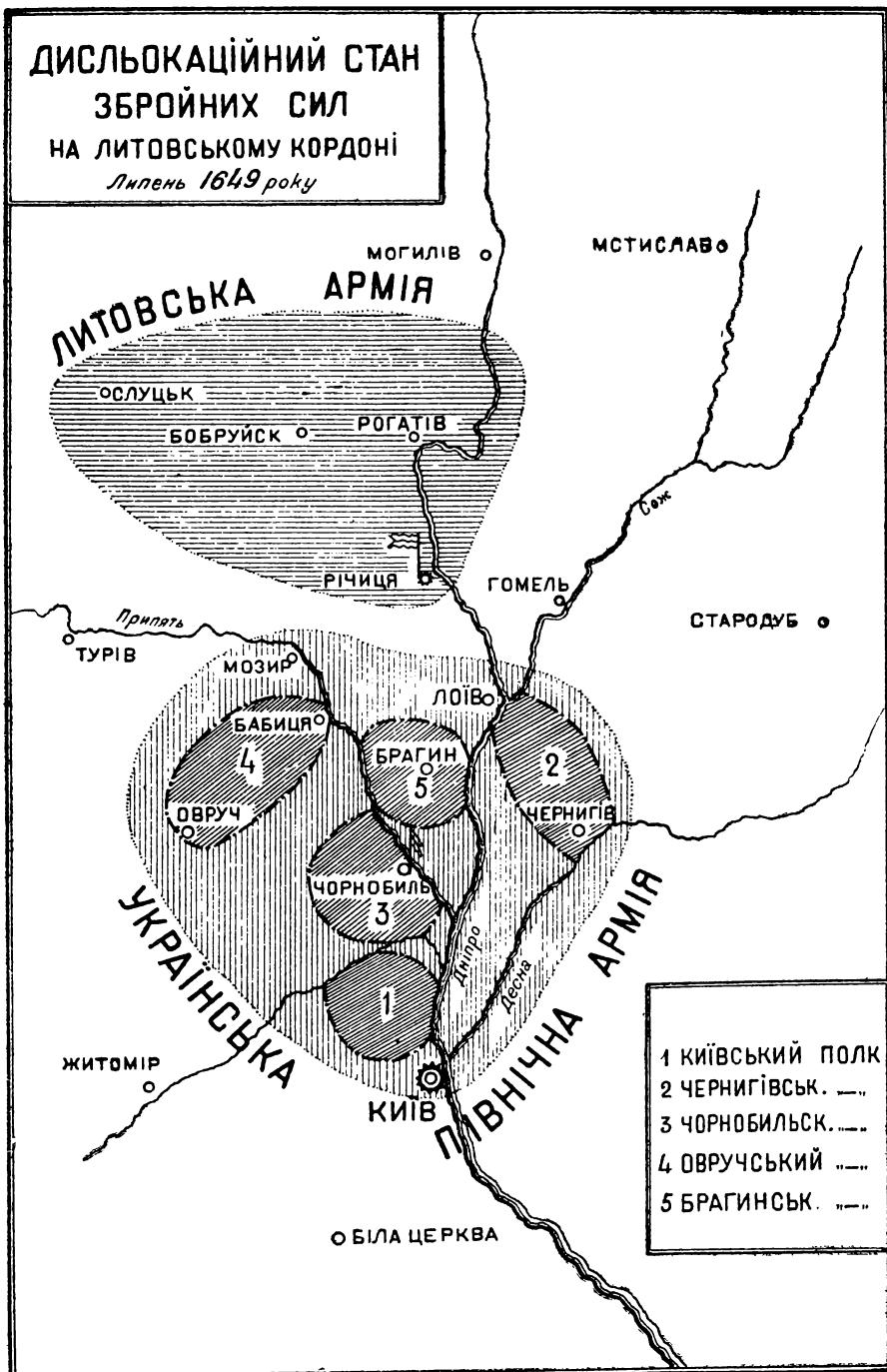
***) „шляхтич воєвідства Київського“ — ibidem.

****) У зізнаннях полонених Брагинський полк фігурує під назвою „третій полк“. Припускаємо, що литовські офіцери, відбираючи зізнання, не хотіли писати „Брагинський“ з тих причин, що це була територія Великого Князівства Литовського, а після першої кампанії „анексована“ Україною. А. К. Липинський називає цей полк „полк Григорія Голоти“, але М. Костомарів ясно підкреслює участь Брагинського полку в цьому поході.

*****) Після бою під Лоєвом перейняв команду над рештками кінної армії, в 1653 році полковник кіївський.

*****) Певно установити силу Київського кінного комоннику дуже тяжко. Зізнань полонених Київського полку бракує, а в зізнаннях полонених других полків — „w liczbie wojska variant“. Зрозуміло, що литовці намагалися збільшити силу Київського полку й подавали або наявно фантастичні цифри, або до складу цього полку зараховували цілу кінну армію. Як побачимо далі, сила цілої кінної армії в бою під Лоєвом виносила, згідно з реляцією Радзівілла, 10,000 чоловік. Припускаючи, що м. і. видно з перебігу бою під Лоєвом, що половина цієї цифри (5,000) припадає на три поліські полки (Чорнобильський, Овруцький, Брагинський) — виходить, що на Київський полк лишається також 5,000 чол. Литовська реляція зізнань полонених говорить, нібито полковий писар Невмерицький (Овруцького полку) подав силу Київського полку на 10,000 чол.; треба думати, що ця цифра мала відноситися до цілої кінної армії. Як побачимо далі, для нас грає роль загальна сила кінної армії, а вона є майже певно усталена.

**ДИСЛЮКАЦІЙНИЙ СТАН
ЗБРОЙНИХ СІЛ
НА ЛИТОВСЬКОМУ КОРДОНІ**
Липень 1649 року

Сіверщина: Полковник Подобайло Степан *), прибувши на Сіверщину на початку липня, зібрав з Чернігівського полку все, що залишалося там озброєного, і згідно з наказом став проти Лоєва, у тому місці, де р. Сож вливається до Дніпра. Загальна сила Чернігівського полку другого порядку **) виносило до 5—6,000 чол., переважно піхоти (mehrgertheils Füssvolck ***). Позиція лежала на горбі, вкритому лісом. З правого боку її прикривали р.р. Чорна та Сож, з лівого бурхлива Дніпрова бистрина і нарешті з запілля два велики болота: Перисте та Замглай. У той час це був для України стратегічний пункт виключного значення. Обсаджуючи цю надзвичайно вигідну позицію, і спираючись запіллям на Сіверщину, полковник Подобайло творив дійсну погрозу операційному рухові Литовської армії. В разі її руху на Київ, вона змушенена була пройти „лоївськими воротами“, себто спочатку опанувати цю позицію; в разі маршу по напряму Річиця—Овруч—Збараж, перед полковником Подобайлом лежав вільний шлях: Лоїв—Річиця—Слуцьк—Вільна. Крім того, під командою полковника Подобайла стояли також окремі білоруські повстанчі загони, що оперували в районі Гомеля та далі на Північ, і таким чином він мав ще один шлях: Могилів—Мінськ—Вільна, себто той шлях, що ним оперував у минулу кампанію полковник Небаба.

Дислокаційний стан задовольнив наказного гетьмана, проте бойовий стан та сила північних полків викликав у нього багато сумнівів.

Поперше, щодо зброї, — то, крім чотирьох гармат та чотирьох бочок пороху, ніяких інших запасів амуніції ні в Чернобилю, ні взагалі на цілому Поліссю не виявилося. Наказний гетьман наказав полковникові Подобайлові надіслати до Чернобиля частину своїх гармат і такий же наказ послав до Києва. З Києва гармати так і не надійшли ****), а полковник Подобайло, що на цілій Сіверщині знайшов усього лише три гармати, кілька гаківниць та купив у москалів п'ять „лубянок“ пороху ****), і все це конче потребував для своїх шанців під Лоєвом, був лише в стані надіслати до Чернобиля кілька гаківниць ****). Приблизно так виглядав і стан озброєння легкою вогневою зброєю (мушкетами) північних полків.

Ще гірше виглядав бойовий склад цих полків. Чернігівський полк, крім трьох сотень, у команді сотників: Горностая, Гаркуші та

*) Полковник Подобайло — походив із сіверської боярської родини, перед повстанням служив у драгунській хоругві. Після полковника Небаби — полковник чернігівський. Похований у Чернігові в Ільїнському монастирі, ним по руїні відбудованому. Див. „Z Dz. Ukr.“, стор. 298 та „Україна на переломі“, стор. 183.

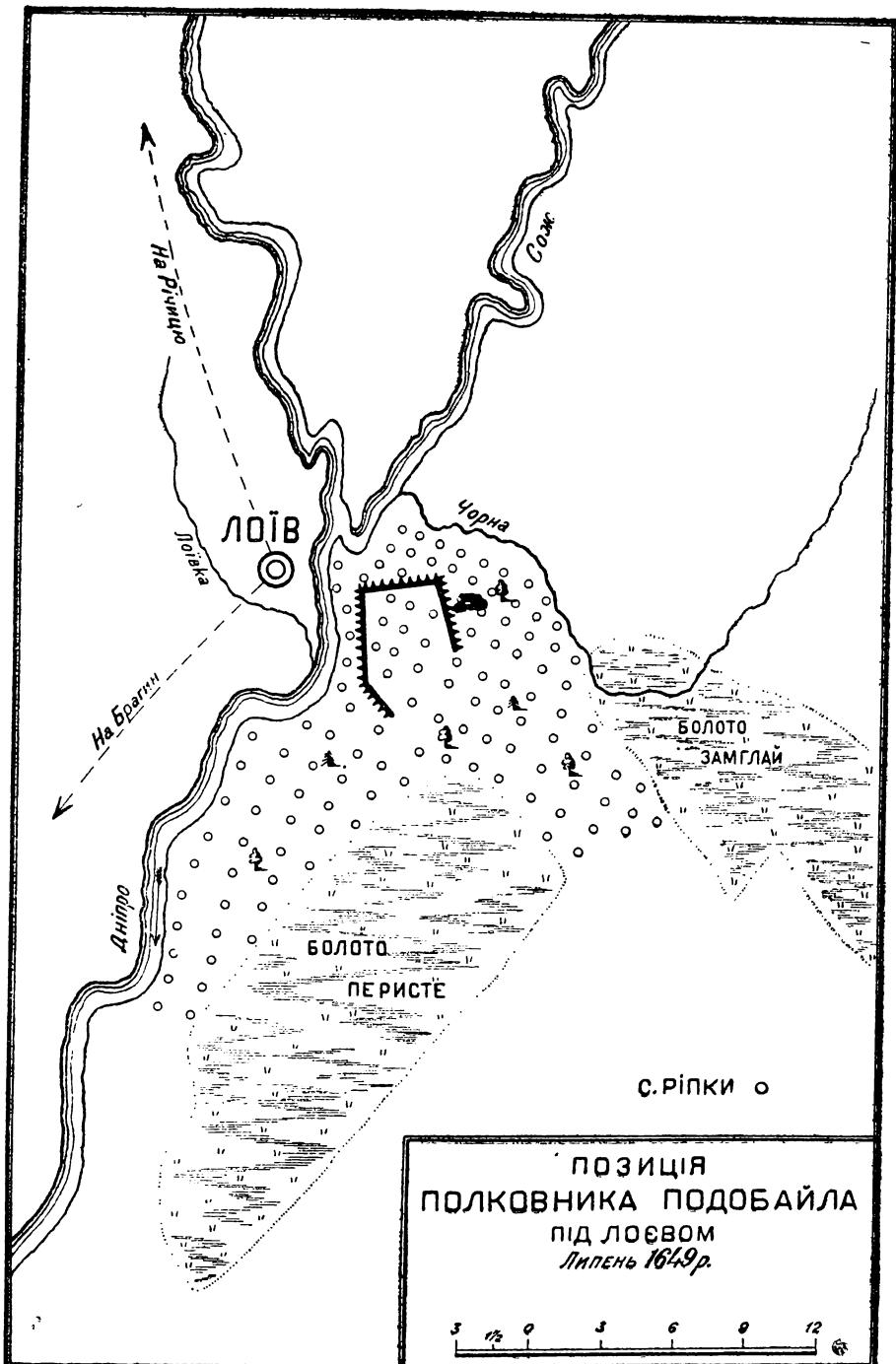
**) Чернігівський полк І-го порядку був при головній Українській армії під Збаражем, у команді полковника Небаби.

Відносно сили Чернігівського полку (ІІ-го порядку) під Лоевом маються зізнання отамана Яська Трухомовки.

***) „Th. Eur.“, т. VI, стор. 811.

****) Зізнання полкового писаря Невмерицького. „Z Dz. Ukr.“, стор. 500.

*****) Зізнання отамана Яська Трухомовки. Ibidem.

Антона Марка, що були залишені „для порядку“, складався або з тих козаків, що не могли вирушити в похід (старих, інвалідів), або з набраного в останню хвилину „охочого люду“.

Всі три поліські полки складалися виключно з „охочого люду“, це не були загартовані в лютих степових бійках козаки південних полків; це були повстанці, що раніше не мали нічого спільногом військом.

Правда, настрій на Поліссю був добрий, народ не лишався глухим до лютої боротьби, що в краю цьому розпочалася. „Chłopstwa mnóstwo wielkie“ — бігло до армії,

— бігли з запалих нужденних осель, так ніби на лови ведмедиці, в ощепи й рогатини озброєні, сермежні мешканці пущі поліської“, — *)

але наказний гетьман — у минулому полковник військ регулярних, — в передбаченню трудної й тяжкої боротьби, що вимагала старих, досвідчених вояків, наказав:

— „але їх не брали“ —

зізнавали потім полонені українські старшини.

Була в наказного гетьмана одна частина, що на неї міг він покладатися цілковито: був це „кінний комонник“ (komunek ludu konnego) — Кіївського полку — „lepsi dawniej Rzptej żołnierze“ — **).

Але проти цілої Литовської армії (про неї мав український табор досконаліні відомості), проти її переважно чужоземних, прекрасно озброєних частин, проти німецької піхоти, тяжкої „гусарії“ та райтарів, проти армії, що була переобтяжена силою чудової артилерії — цього було дуже замало.

Напасті з такими силами на Литву не давало найменшого вигляду на успіх і могло лише повторити минулі безцільні операції.

— „Bo staromu wojskowi — говорить В. К. Липинський — подібне підприємство видавалося надто ризикованим, і досвідчений вождь взяти його на свою особисту відповідальність не на важувався“. —

Наказний гетьман вирішив змінити плян кампанії і про це, як і про своє надмірно тяжке положення, доніс гетьманові Богданові.

— Krzyczewski, pułkownik kijowski, przeciwko Litwie iść nie chce, bo nie ma z czem“ —

дійшли до обложених у Збаражі полків якісь глухі чутки з українського тaborу ***).

Дня 18 липня наказний гетьман наказав Овруцькому полкові (найсильнішому з поліських полків) зо всіма гаківницями та смигови-

*) Z Dz. Ukr., стор. 437.

**) Ibidem стор. 373 пр. 3.

***) Зізнання „Hryćka z Czehryna z pułku Chmielowego“. „Z Dziejów Ukr.“, стор. 435 пр. 1.

цями вийти на Бабицю й міцно обсадити там переправу через р. Прип'ять, куди підходив великий тракт із Річиці. У той час це був другий важливий стратегічний пункт на Півночі *).

Наказний гетьман вирішив зачекати, аж виявить свої заміри літовський гетьман, і відповідно склав такий плян:

В разі руху Литовської армії по одному з напрямів: Річиця — Лоїв — Київ, або: Річиця — Бабиця — Овруч — Збараж, вона мусіла упертися в ці два пункти, що їх боронили: Лоївський — полк. Подобайло, Бабинський — полк. Бруяка.

З трьома іншими полками: Київським, Чорнобильським, Брагинським — наказний гетьман вирішив прорватися у протилежному — до руху Литовської армії — напрямові, вскочити в глибоке запілля, зруйнувати його й у залежності від обставин, під час бою Литовської армії біля одної з цих переправ, нападом із запілля її стримати.

Полковникам Подобайлові та Бруяці було наказано пильно стежити за всіма рухами литовців, а сам наказний гетьман приступив до формування легкої відборної кінної армії. Всім поліським полкам було наказано вибрати з полків, що було найкращого (*ausserlesene Reutter*) **), а все останнє, в передбаченню можливої поразки, залишити залогою в Чорнобилю.

По кількох днях Українська кінна армія стояла під Чорнобилем готовою до походу. В цих днях, 18 до 19 липня, до Чорнобиля наспіла відповідь гетьмана Богдана.

Гетьман Богдан отримав донесення наказного гетьмана від Збаражем у ту хвилину, коли якнайменше міг допомогти своєму приятелеві,

- „у ту хвилину, коли облога Збаражу затягалася та король зближався на одсіч, небезпечність для вождя України досягла найвищої, кульмінаційної точки“ —
- „і — як говорить далі В. К. Липинський — „замість пороху та гармат послав гетьман Богдан листа своєму другові, а в листі тому, днем 4/14 липня в таборі під Збаражем датованим, просив його:
- „будь чулий, наступай мужньо“ — ***);

писав, що:

- „обложив під Збаражем Фірлея та Вишневецького так, що і птах звідтіль не вилетить“ ... —

і нарешті обіцяв,

- „що за тим четвертим разом Польщі вже кінець учинить і ляхів знese“. —

*) Село Бабиця значиться на сучасних мапах під „Барбарів“, у 20 верстах на південний схід від Мозиря, на березі р. Припяті. У той час єдина переправа через Прип'ять між Чорнобилем та Мозиром. На старих мапах часто значиться під Babica.

**) „відборні їздці“. „Th. Eur.“, т. VI, стор. 817.

***) Зміст листа в реляції Радзівілла, як також у реляції „Th. Eur.“.

— „Отримавши того листа, Кричевський одразу зрозумів ситуацію. Не зважаючи на виключно для заспокоєння війська призначену обіцянку допомоги, він знов, що Хмельницький не міг уділити йому допомоги, але сам, власне, порятунку як-найскорше потребував. У такій хвилі затримання Радзівілла ставало річчю конечною. Ходило вже не про перемогу, але про затримання ворожих сил, не лаври тріумфатора, але гідне виконання своєго обовязку перед Україною міг тільки бачити наказний гетьман перед собою. І від виконання цього обовязку не ухилився... але, як вояк, міг він його виконати одним тільки способом: хуткістю, умілістю та безграницю відвагою надобути своє неозброєння та недостачу сил“ — *).

І на долю наказного гетьмана така хвилина—виконати свій обовязок перед Україною — надійшла...

Уночі на 23 липня від полковника Подобайла раптом прилетів гонець із донесенням, що ціла Литовська армія зближається до Лоєва...

— „Як шалений—записує польський хронікар—піщаним надприп'ятьським трактом полетів“ —

наказний гетьман із Українською кінною армією в напрямі — на Бабицю!...

— „Вів він із собою—пише далі В. К. Липинський — кілька тисяч відважних кінних козаків—„молодців“, обік себе мав горстку відданіх йому приятелів, на чолі з молодим сотником Шапкою-Хотольським, сином знаного войськового вітебського“.

„А з собою — говорячи знову словами того ж хронікаря — „*„piósł sławne imię żołnierskie“* — і додаймо — „серце, що справу визволення України щиро покохало“.“ —

Марш Литовської ар-
мії на Лоїв.

По довгому ваганню, нарадах та зборах, дnia 18 липня Литовська армія вирушила нарешті в похід. У Річиці, що лишалася базою „Praesidium“ Литовської армії — „*woselbst die meiste Bagage und Proviant gewest*“ **), з огляду на її важливе стратегічне значіння було залишено сильну залогу (як подає „Th. Eur.“ в 1,000 чол.). За коменданта Річиці призначений був майор Шварцгоф. Як знаємо, до Річиці мало зібратися посполіте рушення з цілої Литви. Перед вимаршем, щоби прикрити Річицю з напряму Бабиці, Радзівілл вислав туди одну легку хоругву в команді рітмайстра Лозецького.

Загальна сила Литовської армії, що вирушила в похід на Лоїв, виносила до 9,000 чол., при 5 тяжких батареях та 5—6 легких ***).

*) В. К. Липинський: „Z Dz. Ukr.“, стор. 435.

**) — де лишалася більша частина багажу та провіянту — „Th. Еurop.“, стор. 814.

***) Див. Реєстр Литовської армії.

Похід відбувався так, що вся піхота в команді стольника Корвіна Гонсевського пливла по Дніпру байдаками,

— „на них собі гуляйгороди поробили, щоби тим способніше до ворожого берегу пристати“ — *).

У таких байдаках

— „салдати захищено й сковано сиділи, а спереду мали легку гармату... і таким апаратом пливли собі далі“ — *).

Вся кавалерія, артилерія та обоз, під особистою командою літовського гетьмана, йшли річицьким трактом берегом Дніпра, на висоті піхоти. Від Річиці до Лоєва, великим трактом, рахується 55 верстов, але похід відбувався надто поволі.

Дня 22 липня Литовська армія спинилася в лісі в трьох милях від Лоєва і стала табором. Радзівілл, виславши на всякий випадок у бік Бабиці ще один сильний розізд у команді поручника Павші, сам із кількома райтарськими та драгунськими ескадронами вийшов наперед до Лоєва, щоби розвідати місцевість,

— „не зважаючи на те, що мав досить донесень відносно цієї місцевості, але він гадав, що все ж на якусь ворожу частину там натрапить; але тому, що на цьому боці ворога не виявилося, а лише на другому в цілковито готових шанцях, він того ж дня повернувся назад до табору“ — *).

Повернувшись до табору Радзівілл наказав готоватися на ранок до заатакування козацьких позицій. Стольник Гонсевський мав висадитися з піхотою на другому березі Дніпра і спробувати збити козаків несподівано.

На другий день, 23 липня, біля полуудня Радзівілл із кавалерією підійшов до руїн м. Лоєва й гарматним стрілом привітав козаків. З другого берега йому відповіли тим же. Але піхота дуже спізнилася, лише надвечір почали надплівати байдаки. Про несподіваність не було вже що думати. Приставши до лівого берега Дніпра, німецька піхота збила там лише козацькі чати, що на човнах і

— „ретирувалися у свої шанці по другому боці Сожі“ — **).

Обидві ворожі сторони почали хутко уфортифіковуватися, обсилаючи одну одну сильним мушкетним вогнем,

— „бо їх поділювала лише річка Сожа“ — **).

— „У цей день—записує далі „Th. Eur.“—князь зробив досить, коли опанував обидва береги наймогутнішої річки Дніпра і тому на цей раз вирішив спочити“ — **).

На другий день, 24 липня, стольникові Гонсевському було наказано залишити в шанцях на Сожі лише частину піхоти — „скільки цього було потрібно“ — **) з відповідною кількістю артилерії, під

*) „Th. Eur.“, том VI, стор. 814; також Акты Ю. З. Р., стор. 398; також: „Gründliche Relation“.

**) „Th. Eur.“, т. VI, стор. 814.

командою полковника-ляйтенаця Оттенгавзена, а з рештою піхоти перевезтися на правий беріг.

На пляні битви під Лоєвом^{*)}) укріплення полковника Оттенгавзена означено літерою „В“, річка Сожа — літерою „S“. Під „Р“ — показано хвилю виладування німецької піхоти.

Коли стольник Гонсевський із частиною піхоти висів на правому березі, Радзівілл наказав розложить табор, що й став між:

— „вигорілим містом Лоєвом та річкою Лоївкою, що вливається в Дніпро“ — *).

Р. Лоївку означено на пляні літерою „Q“.

У самому Лоєві, на тому місці, де раніше стояв замок (його, як знаємо, спалили козаки Чернігівського полку), наказано було поставити дві тяжкі батареї. Вони мали бити по козацьких шанцях. На пляні ці дві батареї означені під „D“ **). Біля батарей стала піхота в команді Ілебені разом із легкою артилерією — „sampt kleinen Stücken“.

Для охорони табору та розвідки з Півдня Радзівілл вислав до м. Брагина один кінний козацький полк ***).

Після цих перших розпоряджень Радзівілл — „wszystkie do zniszczenia ich“ (козаків за Дніпром) oғbócił sognatus (зусилля) — ****).

Складана литовським гетьманом військова нарада констатувала, що заатакування ворога з фронту є річчю неможливою, бо:

— „річка у цьому місті така бистра, що ніяким способом пристати з човнами до берега не можливо, та хоч стернарі (вони з огляду на конструкцію човнів весь час мусили стояти) й були добре заосмотрені потрібним приладдям, проте при такій бистрині не могли керувати човнами, а таким чином вся піхота мала би перебувати в дуже великій небезпеці“ — *****).

По дуже довгій нараді вирішили нарешті (nach langem Berath-schlagen hat man endlich resolvirt) приняти такий плян: повести атаку з трьох боків. З правого фланку атаку буде вести полковник Тізенгавзен, з фронту полковник Донавай і з лівого — полковник Оттенгавзен.

Для цього полковник Тізенгавзен перевезе свої частини разом із човнами суходолом (дуже таємно) на милю нижче по Дніпру, там уночі тихенько переправиться через Дніпро й ударить по козаках із запілля. Одночасно по всьому фронті буде вчинено великий сполок (von vornher aber überall Alarmen machen). Полковник Оттенгавзен

^{*)} Гравюру — плян битви під Лоєвом виконав литовський капітан артилерії Krzysztof Ejjgirda. Оригінал 280/374 mm.

^{**)} На пляні в поясненню пишеться про одну батарею, але в тексті „Th. Eur.“ ясно зазначено „две“.

^{***)} У реляції Радзівілла, в тому місці, де згадується про висилку рітмайстра Павловського на Брагин, стоить: — „w którym (Брагині) na ten czas pułk jeden stał kozacki“.

^{****)} Реляція Радзівілла, в „Z Dz. Ukr.“, стор. 502.

^{*****)} „Th. Eur.“, т. VI, стор. 814.

зі своєю піхотою форсув Сожу й атакув з лівого фланку, а полковник Донахай із фронту.

З огляду на такий плян, вище Лоєва, на березі Дніпра, були установлені ще дві тяжкі батареї, означені на пляні літерою „R“. Між двома цими артилерійськими позиціями „R“ та „D“ була установлена легка артилерія (її добре видно на пляні). Вогонь усіх цих батарей і мав прикривати переправу полковника Донахая. На березі Дніпра в очерті були заховані потрібні для переправи човни. Під літерою „C“ значиться частини полковника Донахая, призначені для атаки.

У диверсійний відділ полковника Тізенгавзена була призначена найкраща піхота та волонтери з кавалерії (viel brave Soldaten und Volontiers), що:

— „za osobistą prośbą i perswazyą księcia pieszo piechotę posilić kować miały“ — *).

Для перевезення човнів у призначене місце Радзівілл віддав навіть і свої власні коні, бо він був — „sehr embsig“ (дуже пильний).

Тількищо перед вечором цей диверсійний відділ мав вирушати, як раптом почалася страшна злива (da fieng es an schröklich zu regnen), тривала вона цілу ніч і, зрештою, змусила литовського гетьмана дати наказ відкласти всі операції до другого дня.

На другий день, 25 липня, за годину перед вирушеннем полковника Тізенгавзена до литовського гетьмана раптом прилетів поручник Павша з рапортом, що ворог у значній кількості стягується до Бабиці і має намір переправитися через Припять.

Через кілька годин прилетів ще один гонець, недобиток із хоругви рітмайстра Лозецького, й доніс, що частина ворога вже на цьому боці Припяті і що хоругва розбита дощенту (zerstrewet war).

— „Для табору литовського — записує знаний тогочасний хронікар-віршописець Твардовський — були то:

...straszliwe wieści
Jako wojska prowadząc tysiący czterdzieści (?!)
Krzyczewski sam nadciaga... **)

І можемо припускати — пише далі В. К. Липинський — що Твардовський правдиво подав той настрій, який запанував у той час у війську Радзівілла. Отже у війську тому, як знаємо, було багато земляків та знайомих колишнього поручника гусарської хоругви, електора короля Владислава IV-го і потім полковника чигиринського військ Речі Посполитої. Але ж у литовському таборі, починаючи від самого Радзівілла, знали, що той шляхтич воєводства Бересть - Литовського — „dla swego doświadczenia w rzeczach wojennych“ — колись був улюбленим Станіслава Конецпольського, а з хвилею вибуху повстання — „sam prupsuwał drugi po Chmielnickim“ —

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 440.

**)жахливі вісті, що, провадячи сорок тисяч війська, сам Кричевський наступає". Там же, стор. 441.

- перший дорадник та права рука грізного українського гетьмана:— „Dux hostium Criczevius dilectu et vix secundum Chmelnicio caput“ *) — як називали його польські історики“. —
- „Вже перші кроки наказного гетьмана підтвердили відому про нього опінію.
- „Хуткість Кричевського, що був вождем знаменитим,— записує у своєму дневнику німецький офіцер-стратег, що служив у литовському війську,— стала причиною того, що часу для виконання пляну князя Радзівілла не стало“.—
- „Отже ходило вже не про знесення полковника Подобайла та похід на Київ, але про власну оборону перед небезпечним противником замислитися належало“ — **).

Отримавши такі відомості, литовський гетьман наказав відкликати всі попередні накази й вирішив змінити загальну дислокацію своїх військ:

- „denn nun mehr was mehreres gelten solte“ ***).

Ранком прилетів ще один гонець від майора Шварцгофа з Річиці з вістю, що козаки— „wielką potęgą“ — ідуть просто на Річицю.

У литовському таборі ніяк не могли розгадати цього маневру наказного гетьмана, але:

- „nicht unwissend, wie geschwind und ebsig der Feind seye“, — ***)

вирішили спочатку хутко перебудувати самий табор. Перший був дуже завеликий. Наказано було значно зменшити й уфортифікувати його:

- „rund amb fortificiren“. —

Для цього всі вози поставили в чотири кола, звязали їх ланцюгами й почали обсипати земляним валом. На пляні цей новий табор означений літерою „Е“. Але потім литовських полководців узяв сумнів:

- „weil im Zweifel stünde“ — ****)

може ворог хоче лише зробити диверсію на Річицю, та чи йде він туди зо всією своєю силою, чи лише з частиною? Може головний напад треба чекати з нарівням Чорнобиль—Брагин?

Але шкода було й Річиці

- „woselbst das Magazin und alles Proviant waren“ — *****).

*) Вождь ворогів Кричевський, майже другий по Хмельницькім і йому дуже мілив.

**) „Z Dz. Ukr.“, стор. 441.

***) — бо тепер треба було робити щось іншого. „Th. Eur.“, т. VI, стор. 814.

****) — знаючи, яким швидким та пильним (умілим) є ворог. Ibidem.

*****) — бо були в сумніві.

*****) — де був магазин і весь провіант. Ibidem.

Річиця, як знаємо, була стратегічною базою Литовської армії— там була сила амуніції та провіантут і там був збірний пункт посполітого рушення.

Литовський гетьман вирішив на всякий випадок вислати два сильні кінні корпуси по двох напрямках.

Перший — на допомогу залозі Річиці в команді рітмайстра Павловського в складі: одного раттарського ескадрону, двох драгунських (Ельсніца та Раєцького), двох козацьких хоругов та двох татарських сотень (Романовського та Довгяла). Сила цього корпусу виносила 1,000 коней.

Крім того рітмайстер Павловський отримав універсал від Радзівілла, згідно з яким під його команду — „bis auf weitere Ordre“ — *) мають стати всі ті посполіті частини, що надійшли до Річиці з Литви.

Другий кінний корпус, у складі гусарської хоругви князя Радзівілла, рітмайстра Самуїла Коморовського дістав наказ вирушити по напряму Брагин — р. Прип'ять. Сила цього корпусу виносила — „1,200 Mann Reuter und Dragoner“ **).

Литовські полководці зрештою прийшли до остаточного переконання, що рух ворога на Річицю є лише маневром, а дійсного нападу треба чекати тільки з боку Брагина. Рітмайстрові Коморовському і дані були відповідні інструкції до подібного рішення. У свою чергу рітмайстрові Павловському був надісланий навзгоді наказ додатковий, що в разі, наколи рух ворога на Річицю є лише диверсійний маневр,

— „wracać się do obozu na Brahin, w którym na ten czas pułk jeden stał kozacki; a r. Komorowskiego... posłałem w 1,000 koni także pod Brahin, aby, złączywszy się oba, w oczy i z tyłu napadłszy na nieprzyjaciela i zamieszawszy, urwali go i pewnych przywiedli języków. A i tę pomieszał imprezę nieprzyjacielską...“ — ***)

З цього видно, що литовський гетьман був абсолютно переконаний, що дійсного нападу треба чекати тільки з напряму Брагина.

— „І так — пише В. К. Липинський — розпочалася цікава гра, в якій узяло участь два майстри. Один — вихованій на стратегії західно-европейській, що розпоряджав відборним, можливо й меншим військом — литовський гетьман Радзівілл, другий — знаний своєю відвагою та діяльністю, що розпоряджав військом без потрібної зброї, але сильний свідомістю боротьби за свою справу — вояк український Кричевський.

*) — до дальших розпоряджень. „Th. Eur.“

**) — „Th. Eur.“, стор. 815.

***) — „вертати до табору на Брагин, де тоді стояв один козацький полк; а п. Коморовського... послав у лічбі 1,000 коні також під Брагин, щоби, полутившися, обидва, з фронту й тилу на ворога напавши і його знищивши, пошарпали б його й доконче добули язиків. Але й тому підприємству ворог перешкодив“. Реляція Радзівілла.

„Умови зовнішні, або говорячи стисліше — знайомість тे-рену, успособлення людності та можливість запровіянтування армії не були однакові для обох вождів. Бо, щодо знайомості терену, то перевага лежала по стороні військ Радзівілла, що провадили боротьбу в цій місцевості в минулу кампанію, але знову симпатії людності місцевої лежали рішуче по стороні козаків. Легше було запровіянтувати свою армію, стоячи на місці, посідаючи важливі стратегічні пункти та околові міста, ніж хутко посуватися з малим табором без жадної вже на цій стороні точки опору. Однакесягнення конечної цілі, якою для Радзівілла була переправа через Дніпро та обход Хмельницького, а для Кричевського затримання за всяку ціну литовського війська, залежало кінець-кінцем від здібності обох вождів. Але для перемоги у цій боротьбі рішаюче значіння мала позиція обох армій у хвилі зіткнення, склад армій, озброєння і зрештою, як завжди всюди на війні, несподіаний випадок“ — *).

I от у литовському таборі почали чекати на остаточне зясування ситуації. Минали один за одним чотири дні, але... жадної вісті. Раптом дня 29 липня отримали — і то звідтіль, звідки її абсолютно не сподівалися...

Марш Української кінної армії.

Удоносіта, дня (23) липня **), наказний гетьман підняв свої кінні полки до маршу. Від Чор-

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 442.

**) Джерела не подають нам дати маршу Української кінної армії, але ці дати (в скобках) маже досить певно можна виразувати таким способом:

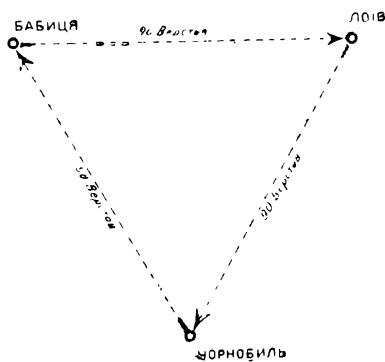
а) в зізнанні Невмерицького мається така фраза: — „Ten Krzyczewski przyszedł do Babicz dni temu 10 z pułkiem swoim, a pułk Owrucki tygodniem przed nim“.

Отже бій під Лоєвом був 31.VII. і закінчився лише ранком 1.VIII. У цей день було не до допитів полонених. Допитували 1x 2.VIII., і реляція Радзівілла, на підставі цих допитів, помічена 3.VIII.

По ряду днів 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 1, 2 — виходить, що день прибуття наказного гетьмана до Бабиці падає на 23/24.VII.; а день виправи Овруцького полку на 17/18.VII.

б) до цих дат можна прийти ще по такій схемі:

1. Дня 22.VII. Радзівілл підійшов на три мілі до Лоєва по півдні,
2. Полковник Подобайло знат про це до півдня й висилає гонця.
3. Гонець робить 90 верстов від півдня 22.VII. до 24 години 22.VII.
4. Наказний гетьман вишуває о 4 год. ранку дня 23.VII.

— „żywności i prochów szmat wzięli” — *).

Від Холмця до Лоєва налічується 25 верстов, але наказний гетьман не піде цим шляхом, бо з цього напряму чекає тепер на нього Радзівілл.

Кінна армія знову западає в пущі й без доріг, через поліські жахливі багна, а до того ще й з обозом, робить обхідний марш під Лоїв і ввечері дня 30 липня стає табором у двох милях від литовського табору. Але не з Півночі, як чекають литовці, а з Півдня — з напряму Брагина.

Щоби в потрібній мірі оцінити цей марш, пригадаймо, що це не був перехід якогось малого поліського повстанчого відділу — це був марш кінної армії, в декілька тисяч коней і до того змученої тяжким съомиденним походом по поліських багнах. А коли до цього пригадати ще, що Київський полк, після бою під Костянтиновим, зробив більше як 600 верстов по фатальних дорогах, можемо досить ясно уявити значіння цього маршу.

— „Перед грізною боротьбою, що ось зближалася — записує В. К. Липинський — у таборі українському відбулася військова нарада. І старшина армії Кричевського, його товариші й друзі, у цю рішучу хвилю завагалася...

Вояки, що до цього моменту сліпо йшли за своїм вождем, нараз, уявивши собі шаленство бою легкої кінноти з ворогом, що посідає міцний табор, могутню артилерію, відборну піхоту та тяжку кавалерію, — почали відраджувати наказного гетьмана від такої небезпечної операції. Намовляли вождя зачекати на обіцяну гетьманом Богданом допомогу, доводили йому, що цими днями надійдуть татари та 30,000 козаків... І, як то завжди в хвилині вичерпання буває, — головна ціль, ідея — десь гинули у віддалі.

Лишалася тільки тула свідомість дня сьогоднішнього та гнітуче почуття грізної небезпеки.

Для боротьби офірної раптом знайшлися тисячі перешкод.

Завданням вождя було той мент деморалізації опанувати, у змушені душі своєї армії влити нову силу — своїм запалом і вірою в остаточну перемогу ті маси людські за собою порвати...

Тим більше, що ніякої допомоги не могло надійти. Кричевський, що був утасманичений в істотне положення Хмельницького, знат про те досконало. І коли ще в Чорнобилю постановив за всяку ціну Радзівілла стримати (пригадаймо лист — „Будь чулий! наступай мужньо“), то відійти перед ним зараз, коли по таких трудах йому пощастило підвести неспостере-

*) Реляція Радзівілла.

жено свою армію під самий ворожий табор — було то не тільки в обличчю бороненою справи, але й у стосунку до самого себе—божевіллям. Ухилення в такій хвилі від битви—розвязало би руки Радзівіллові. Стягнув би він у той час не тільки цілу свою армію, але й з усіх воєвідств усе посполіте рушення.

Знищивши спочатку кінноту Кричевського, а потім—кількома гарматками боронений і Дніпром від Кричевського відтятій табор Подобайла — рушив би Радзівілл одкритою дорогою в Україну.

І тільки битва зараз, коли литовське військо поділене на частини, тільки битва, без огляду на її остаточний вислід, і могла лише вичерпати всі сили ворожі, могла би Радзівілла від дальнього походу утримати. Бо для знесиленого ворога стала би в той час непоборимою перешкодою навіть сама людність місцева, універсалом Кричевського по Задніпров'ю піднята.

Тому вождь мусів перебороти опір підвладних, мусів за всяку ціну поставити на своєму” — *).

— „У хутності—говорив наказний гетьман до своїх полковників та дружів-дорадців—лежить єдина надія нашого поводження, і тут нам наша відвага зашкодити ніколи не може!

Бо памятаймо!... що серед лісу та багон битися будемо...

Навіть, коли б нас було відбито, то засіктися в місцях непідступних потрапимо.

А за той час пограємося з ворогом, бо звик він битися лише на рівному полі”. —

— і доводив то вождь—пише далі В. К. Липинський—так пerekonujocze своїm товаришам, що, як потім один з них зізнав:

— „obietnicą pewnego uwiódł ich zwycięstwa” — *).

На військовій нараді в лісі під Лоєвом постановили: дня наступного, 31 липня (21.VII. по старому стилю), вдарити вночі на табор Радзівілла. Зараз же полковниківі Подобайлові був надісланий наказ стати напоготові і з хвилею, коли почнеться бій, перевозити через Дніпро всю свою піхоту.

Наказний гетьман, наказавши полковникам пильно стежити за своїми козаками, щоби не бути виявленими ворогом, тої ж ночі, зараз же по нараді:

— „sam we sta koni przybranego komuniką skoczył recognoscować situm obozu naszego i nie wrócił się aż nadedniem do taboru swego” — **).

*) В. К. Липинський: „Z Dz. Ukr.“, стор. 446.

**) — „сам в силі ста коней добірної кінноти вискочив розповісти розповідь нашого становиська й повернувся лише вдосвіта до свого табору“. Зізнання полкового писаря Невмерицького.

Положення ворожого табору, як виявилося, було дуже невигідне для атаки. Його прикривала маленька, але багнаста річка Лоївка. На ній була одна лише переправа по греблі, де стояв спалений млин. Від сили обсадження цього дефіле, рівно як і від сили удару по ньому міг залежати вислід бою. Це трудне для атакуючого положення в деякій мірі ослаблювала конфігурація полудневої підхідної місцевості. Переліски, що підступали майже до самої греблі, давали змогу підвести потрібну силу непомітно для ворога. Але в загальному наказний гетьман виявив, що попав у тяжке положення. Едина надія лишалася на те, що диверсія на Холмець змилила ворога, і на напад із Півдня він не чекав.

Був пізній ранок, коли наказний гетьман повернувся з рекогносцировки до табору. Пройшов якийсь час, коли йому доповістили, що одна з козацьких чат піймала за пів миля від табору литовських фуражирів.

У тривозі—наказний гетьман наказав зараз привести їх до себе. Піймани фуражири підтвердили всі попередні відомості, що вислані кінні корпуси Павловського та Коморовського ще не повернулися до табору, але на них чекають. Додали:

— „a jeszcze powiedzieli z strachu, że wojsko nie gotowe“,*)
що довкола табору вали ще не закінчені і нарешті — що з їхньої партії декілька чоловік таки втекли від козаків.

Наказний гетьман бачив, що в цю хвилину рушаться всі його пляни, вся тяжка праця надмірно трудних днів, що зараз же литовці виявлять всі його наміри, що в цю рішучу й останню хвилину чекати на ніч неможливо...

І обурений гнівом наказний гетьман:

— „zaraz wsiadać na koń komunikowi konnemu kazał“ — **).

Кидаючи лави на заїзді — один за одним вилітали полки.

Стройились у бойовий порядок по лінії, по черзі полків.

Мить... і трабом, збиваючи землю, колиснулися маси коней...

Піхоті з табором наказано було хутко зготовитися й, посувавшись за лавами, прикривати запілля.

Сполох у литовському таборі.

Під цей саме час Радзівілл разом зі стратником Мірським та полковником Райнгольдом Тізенгавзеном обіджкав табор, оглядаючи стан

фортифікаційних робіт. Стурбована несподіваним нападом на Холмець, Литовська армія, хоч і стояла вже готовою до бою:

*) — „а ще доповіли зі страху, що військо не готове“. Зізнання полкового писаря Невмерицького,

**) — „зараз наказав кінноті всіdatи на коні“. Ibidem.

— „welche des Feinds schon etliche Tage lang erwartet hatte,
und fertig gewesen in Schlacht Ordnung“, — *)

однаке фортифікаційні роботи ще не були закінчені, і Радзівілл виїхав особисто:

— „umb Ordre zu geben, damit die Arbeit an den Wällen desto
geschwinder fortgehen möchte“ — **).

І раптом він бачить — („Siehe, da würden sie gewahr“) — як до табору зо всієї сили — („mit aller Gewalt zugeeylet“) — біжать вислані фуражири. Радзівілл зі своїми помішниками летить на греблю назустріч їм, і перелякані фуражири з жахом оповідають, що ворог вже в пів милі від табору, що він великою силою та з страшною хуткістю летить на табор. Радзівілл наказав своїм помішникам зараз виводити всю кавалерію в поле, а поки кинути до греблі найближчі піші частини.

Радзівілл залишився на греблі, яку в цей час обсаджувала венгерська піхота в команді капітана Юшкевіча, і почав готовувати перевіру до бою.

Нараз у літовському таборі знявся великий сполох. Ворога чекали з Півночі, він налітав із Півдня.

По цілому полю, зо всіх напрямів до табору бігли літовські польові чати

— „und stellte sich die Armee“ — ***).

І в цю мить, коли польська піхота капітана Подлецького добігала до греблі, з дальніх перелісків вискочили перші козацькі лави...

Бій під Лоєвом.

Ішли довгими, широко розгорненими лавами з голосними боївими криками — „mit grossem Geschrey“ — й, спустившись у широку надрічну долину, знялися в карєр — „in höchster force“. —

Правофлянкові лави Київського кінного полку хутко окреслювали напрям уздовж брагинського тракту на греблю.

І вмить, коли перед лавами блиснула річка, ліве крило Української кінної армії на широкому атаковому аліорі — раптом почало мінятися фронт: — лівим крилом полками вперед!

Лави вмить розірвалися й хутко на зайді заскакували одна за одну, а в цей час чолові лави Київського кінного полку вже ураганом налітали на греблю...

*) — „яка (Літовська армія) вже від кількох днів чекала на ворога і стояла готовою в бойовому порядкові“. „Th. Eut.“

**) — „дати наказ, щоб робота на валах якнайскорше була закінчена“. Ibidem.

***) „і приєднувалися до армії“. Ibidem, стор. 816.

І тут о 9-й годині ранку дня 31 липня (21 липня ст. ст.) 1649 р розпочався бій Української кінної армії під містом Лоєвом...

І громі цього бою голосною луною розійшовся по далекому тогочасному світові...

Чолові лави Київського кінного полку литовська піхота зустріла шаленим гарматним та мушкетним вогнем. Викликало це страшне спустошення в передніх рядах. Литовська артилерія громила далі—греблю застилали гори козацьких трупів. Чоло миттю було збите, вся сила кінного удару була страчена.

Але раптом Київський кінний полк вихрем злітає з коней, одні зараз же кинулися по греблі до штурму, другі у вилозі греблі хутко почали окопуватися, бо

— „deren jeglicher (козак) eine Schaufl am Sattel führte“ — *).

Однаке з ворожого боку підтягувалися до греблі нові батареї, підбігали свіжі піші частини. Вогонь шалів, і піша козацька атака була також відбита.

Розпочався затяжний, піший бій за греблю. З одного боку громила могутня артилерія, з другого відповідали рідкі мушкетні стріли...

У цей час у повному бойовому порядкові до греблі підійшла вся литовська кавалерія.

Страшні козацькі втрати і викликану цим „Confusion“ вирішив використати Радзівілл. Він вирішив перейти в контр-атаку, кинувши до бою свою кавалерію, бо

— „weil die Seinigen nicht weniger als die Kosaken Lust gehabt zu fechten“ — **).

Перший пішов до атаки з надворною Радзівілловською легкою хоругвою поручник Лукаш Ходорковський, що перед хвилею повернувся з розізду й найближче стояв до Радзівілла. Вискочивши на греблю,

— „Okrył się on w nieprzyjacielu“. —

Хоругву миттю знищили, і сам Ходорковський

— „w róļ postrzelony z placu zaraz zjechać musiał“ — ***).

Наказний гетьман, спостерігши намір Радзівілла приняти кінний бій, дав наказ — „на коня!“, — щоби звільнити пляц ворожій кавалерії.

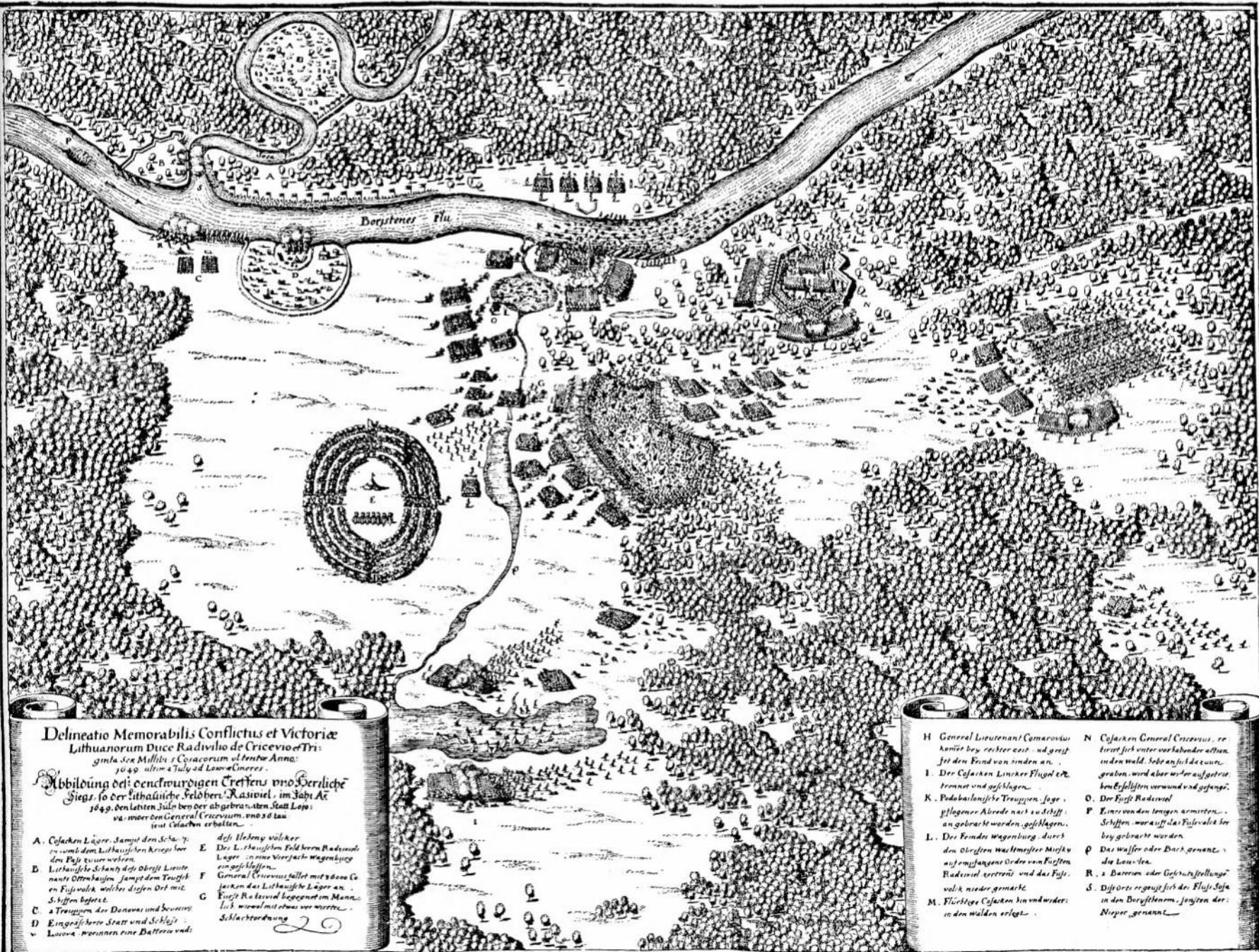
І тут на пляцу перед греблею розпочався один із цікавих в історії кінних боїв.

Але бій був нерівний, на легкі козацькі полки наскакувала тяжка кавалерія — „найстрашніша зброя й найбільша надія литовського гетьмана“, підтримана легкими кінними хоругвами та піхотою.

*) — „кохен козак мав при сіdlі лопату“. „Th. Eur.“

**) — „його війська мали не меншу ніж козаки охоту битися“. Ibidem.

***) — „напів-пострілений зараз же з пляцу виїхати мусів“.

Плян бою під Лосевом.

Виконав артилерії капітан армії Великого Князя Литовського Криштоф Айгірд. Плян цей у р. 1652 було вміщено в першому виданні „Theatrum Europeum“ і в р. 1663 — в другому виданні цього ж твору (том VI, стор. 816).

Першими йшли тяжкі, заковані в броню гусарські хоругви. Вів їх стольник Великого Князівства Литовського, пізніший литовський польний гетьман, Вінцентій Корвін Гонсевський, обіч нього йшов Павел Невяровський, поручник гусарської хоругви воєводи смоленського, знаний войовник того часу.

Легкі козацькі полки, що стояли на місці, зрозуміло, не в стані були стримати шаленого удару тяжких гусарських хоругов, і праве крило Української кінної армії почало подаватись до лісу.

— „Але звідти козаки, — записує В. К. Липинський — майстрі в блискавичному переході від тактики кінної до пішої і напасти, злетівши з коней, привітали гусарів, що гнали наосліп, градом куль. Здригнулися ворожі хоругви й розірвалися. Згинув поручник Ян Прокульбіцький, під Невяровським та Гонсевським забито коней, а останнього поранено в ногу. Радзівілл кидає дальші полки до бою. За гусарами йдуть тяжкі німецькі райтари полковника Райнгольда Тізенгавзена та драгуни майора Нольда, за ними литовська піхота. Проте щастя воєнне, здавалося, залишало литовського гетьмана. Отже, ліве крило Козацької армії вже оточувало литовські частини, що задалеко від греблі за правим козацьким крилом посунулися. Одночасно те праве козацьке крило знову скочило на коні і вже почало атаку ворога з фронту“.

I надійшла хвилина:

— „Litewskie wojsko rozpedzone uchodziło i już przegrana była, chciała Litwa, otaborowawszy się, do Rzeczyzny obronną ręką uchodzić, bo nie rozmyślnie na potencję kozacką... — *).

Надійшла хвилина, коли Радзівілл був розбитий, коли доля нібито ясно усміхнулася Україні, але...

— „Lecz Pan Bóg, który upadających dźwiga, hardych popycha, już przegraną litewskiego wojska podźwignął małym przypadkiem... — **)

надійшла друга зла хвилина, що й вирішила долю цієї лютої боротьби, хутко схиливши шалю перемоги на бік Радзівілла.

— „Da dann Gott ein besonderes Wunder erwiess“ — записує „Th. Eur.“ — що означає дослівно — „але тоді Бог виявив особливє чудо“,

*) „Литовське військо збите відходило, і програна була (вже очевидна); хтіла Литва обороною табором до Річиці з боем відходити, без розмислу на потенцію козацьку“. „Historja panowania Jana Kazimierza“. Wyd. Raczyńskiego. Poznań 1840, стор. 93.

**) „Але Господь Бог, що подносить тих, що падають, і гордих низвергає, вже (очевидну) програну війська литовського піdnis через малий припaдок“. Ibidem.

або як трохи обережно записує у своїй реляції Радзівілл:

— „w tymże momencie za osobliwą sprawą Bożą ..“ —

З боку Брагина поверталися вислані, як знаємо, на „rekonesans“ литовські кінні корпуси полковника Самуїла Коморовського та рітмайстра Павловського *). Зачувши здалеку грім та крики бою

— „alarmen und das unsägliche Geschrey“ — **)

і, зручно оминувши козацький табор, що повільно посувався, полковник Коморовський приспішив на допомогу й підійшов якраз на ту хвилю, коли, розбивши литовську кавалерію, козаки лавою заганяли її на греблю.

Свіжі литовські корпуси, силою до 3,000 коней ***), на шалено-му кареї ударили по козаках із запілля. На пляні момент підходу полковника Коморовського означено літерою „Н“.

Молоді кінні українські полки, що творили ліве крило армії, не витримали шаленого удару. Зачувши допомогу, на це крило обернувся стольник Гонсевський зі своїми тяжкими гусарами, драгунами Гrotiusa, Нольда, хоругвами Курпського, Мелешка і т. д.

Узята в два вогні, Українська кінна армія (на пляні означена літерою Е) розірвалася на дві частини. Ліве крило її було розбите вщент. Поодинокі сотні цих полків відступили до перелісків, у горішню частину річки Loївки і там завзято відбивалися від ворога. На пляні бої цих сотень означені літерами „І“ та „М“.

Правий флянк Української кінної армії, що його творив Київський кінний полк і де особисто перебував наказний гетьман, не тільки витримав, але навіть відбив ворожий удар із запілля. Не зважаючи на повторні атаки, що їх провадили: з одного боку сам Радзівілл із бувшими при ньому райтарами та усією піхотою (на пляні літера „Г“), а з другого боку райтарі та драгуни Коморовського (літера „Н“), Київський кінний полк, обернувшись запіллям до лісу, почав відворот у напрям на Дніпро, до лісу.

Грізно й одважно відходив Київський кінний полк, трупом своїм застилаючи шлях свій. Ні вогонь німецької піхоти, ні шалені наскоки райтарів не в стані були його розірвати. Відходили крок за кроком до лісу...

*) Тут лишаємо незясованим питання з'єднання корпусів Коморовського та Павловського. Польсько-литовські історики: Коховський, Котлубай (за Маліновським), Кояловіч твердять, що ці корпуси з'єдналися десь під Брагином, себто Павловський мав зробити марш по тракту на Бабицю, потім на Брагин. „Th. Eur.“ та реляції згадують лише Коморовського. Факт той, що корпус Павловського приймав участь у бою під Loëвом, і, на нашу думку, він підійшов з боку Річиці, теж приблизно в мент прибууття Коморовського. Сумнівно, щоб Павловський міг зробити такий марш: Річиця—Бабиця—Брагин—Loëv.

**) — „сполох і нестяжний крик“.

***) Ця цифра складається: корпус Коморовського 1,200 чол. плюс Козацький полк (300?) плюс корпус Павловського 1,000 чол. плюс якісні частини посполіті з Річиці.

Нараз — наказний гетьман дав наказ: — Стій!
І до загального подиву й здивовання литовців:

- „We čwierć najdalej godzinie: — zasiek i tabor rzucił potężny w lesie gęstym“ *) (на пляні літ. „N“).
- „Lasem i chróstem przeplatając osieczonym, okopał się, trupy ludzkie i konie zabite, za zaslonę sobie kładąc...“ — **).

Забивали коні, трупами своїх товаришів мурували вали, будували останню фортецею — тут вирішив боронитися наказний гетьман до останньої краплини крові, тут трупом своїм вирішив стримати Литовську армію й не пустити її в Україну.

Здивований подібним маневром наказного гетьмана, Радзівілл перші хвилини не знат, що має робити далі і, нарешті, замість того, щоб зараз же кинутися на лише окреслені козацькі вали,

- „der Fürst stellet sich von newem in bataille und wolte erwarten, ob der Feind aus dem Wald, was weiters tentiren würde“ — ***).

Бій нараз перервався. Козаки хутко закопувалися в землю — напроти в повному бойовому порядкові стояла Литовська армія й дивилася на це.

Минув якийсь час, коли до литовського гетьмана прилетів гонець із донесенням від полковника Оттенгавзена, що нові ворожі сили „в значній кількості“ переправляються через Дніпро.

Радзівілл шле наказ полковникові Оттенгавзенові залишити в укріпленню („В“) лише чотири компанії, а зі всією останньою піхотою зараз же переправлятися на правий беріг.

Стражникові Мірському наказує атакувати козацьке укріплення в лісі, щоби стримати наказного гетьмана на місці, а сам із частинами полковника-ляйтенаента Гансгофа кинувся до Дніпра.

Форсування Дніпра Чер-

нігівським полком.

Полковник Подобайло, що, як знаємо, стояв за Дніпром, довідавшись раптом про бій, на який згідно з попереднім наказом чекав уночі, почав хутко поспішати, щоби подати допомогу наказному гетьманові.

Приготування до переправи, причалювання човнів, посадка, як і сама переправа через шалену в тому місці бистрину Дніпрову забрали багато часу, а, головне, були вчасно помічені німецькою піхотою, що обсаджувала укріплення при гирлі р. Сохи.

До форсування Дніпра полковник Подобайло призначив половину Чернігівського полку під командою сотника Горностая та його

*) — „За чверть, щонайбільше, години: — „zasiku й окріп могучий (поперед себе) в лісі густому викинув“. Реляція Радзівілла.

**) — „Деревнею та хворостом порубаним переплітаючи, окопався, трупи людські та коней забитих, кладучи собі за заслону“. Ibidem.

***) — „князь поставив своє військо знову у бойовий порядок і хотів вичекати, чи не почне ворог щось робити з лісу“. „Th. Eng.“

замісника сотника Антона Марка, а сам з другою частиною полку залишився в укріплення, щоби стримати можливий напад німецької піхоти з укріплення „В“.

Перепливши Дніпро проти гирла р. Лоївки, човни Чернигівського полку почали приставати до правого берегу в той час, коли бій під Лоєвом був вже, власне, вирішений. Лівого крила кінної армії вже не існувало, а праве під особистою командою наказного гетьмана було в стані лише боронитися за наспіх насипаними валами, стримуючи атаки, що провадив тепер стражник Мірський.

Приставши до берега, сотні Чернигівського полку в ту ж хвилю кинулися вбрід через Лоївку просто на литовський табор —

— „und befande (Радзівілл) dass der Feind gegen dass Lager avancirte...“ — *)

Але в цей час на них вже неслася литовська кавалерія.

З Півдня атаку вів полковник-ляйтенант Гансгоф із драгунами та пішими частинами: майора Жаспера, капітанів: Больта (раненого тут) Роппа, Монгомері, Віберга, а з Півночі з райтарами налітав сам Радзівілл.

На пляні хвилина бою на березі Дніпра означена літерою „К“. Під літерою „О“ — атака Радзівілла, праворуч видно бойовий порядок полковника Гансгофа.

На березі Дніпра розпочалася люта січа. Литовці також терпіли великі втрати, але:

— „tym odważniej z jazdą wespół następowali, aż nieprzyjaciela w Dniepr wparli tak, iż czolnów chybisiły wpław iść musiał i nam wesołe wystawił spectaculum (в німецькій реляції „Th. Eur.“ також ужите таке речення — ein erbärmlich Spectacul anzusehen gewest) — kiedy 3,000 najmniej (?) z samopałami i inszym orężem pławiło się; jeden drugiego topił, a piechota gesto ognia dawała, tak, iż ledwo 300 na swój brzeg wypłynęło“ — **).

Нешчасний бій Чернигівського полку кінчився хутко — старий Дніпро багато поніс козацької крові...

*) — „і побачив (Радзівілл), що ворог проривається до табору“. „Th. Eur.“, стор. 816.

**) — „тим одважніше, спільно з кіннотою наступали; аж поки ворога до Дніпра не приперли так, що він, не натрапивши на (свої) човни, вплав мусів іти, і нам веселе виставив видовисько — коли щонайменше 3,000 (?) з рушницями та іншою зброяю гинуло — один одного топив, а піхота густо по ворогу огнем била, так, що ледве 300 на свій берег перепливло“. З реляції Радзівілла. Шоби мати уяву, в якій мірі німці намагалися збільшити число Української кінної армії в бою під Лоевом, наведемо уривок опису цього менту по „Th. Eur.“:

— „so dass es ein erbärmlich Spectacul anzusehen gewest, in dem sich solcher gestalt bey vierthalb tausend Mann ersäufft; den so viel seynd, der Gefangenen aussage nach, dieser Leute gewesen; und seynd kaum hundert davon ans Ufer kommen“. —

Отже по „Th. Eur.“ виходить, що сила форсовочного відділу Чернигівського полку виносила 4,500 чол. — урятовалося лише 100 чол. Радзівілл, згідно

Розгром козацького табору.

Під цей час, коли хвилі Дніпрові хоронили козацькі трупи, один зрадник, якийсь шляхтич із Київського полку, перебіг до литовців і, рятуючи свою шкуру, оповів Радзівіллові, що:

— „на допомогу тому зрадникові Кричевському надходить табор...“ —

а в ньому 4 гарматки та гірстка змordованої тяжким маршем піхоти.

Радзівілл дає наказ стражникові Мірському атакувати табор, а сам залишається тепер пильнувати укріплення наказного гетьмана.

Стражник Мірський зі своєю власною гусарською хоругвою, райтарським полком Тізенгавзена, драгунами Нольда, Віхмана, татарськими сотнями Романовського й Карапета та двома литовськими козацькими хоругвами рушає назустріч козацькому таборові.

з вище наведеним уривком реляції, подає на 3,000 чол. Отаман Седнівської сотні (Чернигівського полку) Ясько Трухомовка, захоплений на цьому березі у полон, у своєму зізнанні подав силу форсовочного відділу на 3,000 чол., а всього в Чернигівському полку на 6,000 чол. Треба думати, що Трухомовка, зрештою, мусив, як старшина, знати, скільки їх перевезли на цей берег і скільки було взагалі людей у Чернигівському полку, безумовно, оскільки й ці цифри не є перебільшені при допиті. Далі по словах Радзівілла на свій берег випливло 300 чол., німці говорять про 100 чол.

Тут порівняємо також загальну силу Української північної армії (кінна армія + Чернигівський полк), згідно з литовськими та німецькими джерелами.

Радзівілл подає: Кінна армія = 10,000 чол. + Чернигівський полк (3,000 + 3,000) 6,000 = 16,000 (з них у бою взяло участь: 10,000 + 3,000 = 13,000).

Німці в „Th. Eur.“: Кінна армія = 16,000 + Чернигівський полк 6,000 = і на гравюрі з невідомих причин і розрахунків виходить цифра в 36,000 козаків.

Що подання Радзівілла можна призвати загально можливими — підтверджено їх третім джерелом, що, безумовно, заслуговує на довіря, яко джерело, наразі безстороннє. Путіловський воєвода, повідомляючи царя про таку велику подію — бій под Лоєвом — пише:

— „тѣ полковники (Кричевський та Подобайло) съ Черкасы на гетьманскихъ Родиволовыхъ людей приходили; и быль де Государь, межъ ими бой большой и Родиволовы де Государь люди на томъ бою Черкасы побили тысяче съ пятнадцать и отъ города де Государь Лоева Черкасы пошли прочь...“ —

Акти Ю. З. Р. 1649. Августъ. 5. № 268.

Отже за Радзівіллом: усього в Українській північній армії було 16,000, москалі подають на 15,000—себто цю цифру можна призвати можливою. В бою приняло участь 13,000 чол. Сила Литовської армії (без Річицької залоги) винесила 8,600 — 9,000 чол. Але, залишаючи питання озброєння і т. д., цю цифру треба розуміти, яко суму реєстрових солдат (бойців) Литовської армії, без озброєнної челяді, конвою окремих великих панів і т. д. З другого боку, литовці говорять, прикладом, про кінну армію, що вона мала 10,000 чол. — а скільки в цьому числі було „української челяді“ — і скільки дійсно козаків? Отже в Українській армії було також досить панів і навіть великих (сотник Горностай), а в Київському полку було багато шляхти, що також мала свою „челядь“. Т. ч. при порівнянні цих двох цифр 13,000 та 9,000 (помимо питання озброєння) треба також мати на увазі й останнє.

Остаточно, як згадувалося вище, силу кінної армії можна буде установити, зробивши відповідні виміри на місцевості маршту та бою. Тут ми не вважаємо за потрібне обговорювати та детально наводити подання пізніших польсько-литовських істориків, що нараховували в кінній армії 40,000—300,000—і нарешті 400,000 чол.

За ним за здобиччю побігла вся „лужна челядь“.

На відстані одної четверти мілі литовці побачили козацький табор. Попереду табору в колоні йшла козацька піхота. Німецька піхота зробила засідку — „an einem bequemen Ort“ — і зустріла козацький табор —

— „ehe als er solches vermuthe“ —

сильним мушкетним вогнем

— „mit Musketen brav willkommen seyn“.—

У той же момент із усією кавалерією вискочив стражник Мірський. Зо всієї сили литовська кавалерія наскочила на передніх

— „mit aller Macht auf die vordersten“.—

Проте, не зважаючи на такий шалений удар, головно пікінерів Тізенгавзена, литовці спромоглися лише загнати козацьку піхоту в табор.

Стражник Мірський хутко підтягнув свою артилерію й почав громити табор

— „aus dem Geschütz etlich mal stark geschossen worden“ *), нарешті литовці вскочили в табор і вирубали всю піхоту

— „der Feindes Füssvolk gäntzlich geschlagen“.—

А — „czeladź luźna z dragonami wielką moc żywności wzięli“ **) — записує Радзівілл у своїй реляції, бо, очевидно, ніяких інших трофеїв у знудженому козацькому таборі не було.

Цей момент розгрому табору Української кінної армії означений на пляні літ. „L“.

Випад наказного гетьмана.

Зачувши гарматну стрілянину у південному напрямі, що дала знати про наближення табору та напад на нього, наказний гетьман наказав Київському полкові вийти з укріплення й перейти до контратаки, бо хотів:

— „entweder den seinigen zu helfen, oder dass er (наказ. гетьман) vermeynte, sie würden zu ihm stossen“ — ***).

Київський полк, що вийшов у бойовому порядкові, зустрів таким же бойовий порядок Радзівілла, що чекав на нього.

Ліве крило Радзівіллове творили: венгерська піхота капітана Юшкевича та польська капітана Подлецького; центр — німецька піхота та артилерія в команді полковника Огтенгавзена та ще кілька спішених хоругов, а між ними „osobliwie samego księcia usarska“, і нарешті правий фланк — драгуни полковника Донавая.

*) — „з гармат кілька разів сильно стріляли“.

**) З реляції Радзівілла.

***) — „або допомогти своїм, або, як він (наказний гетьман, думав, вони (табор) будуть пробиватися до нього.“ „Th. Eur.“, стор. 818.

Але, коли наказний гетьман побачив,

— „dass die Wagen der zertrenneten Wagenburg schon fortgangen“ — *)

і битися з переважними силами ворога на полі з одними шаблями є річчю безцільною, дав наказ козакам відійти назад в окопи.

З обох боків почали хутко готуватися до останнього бою. Радзівілл стягнув до козацького укріплення всі свої частини та всю артилерію. Цей останній бій мав закінчити його славний переможний день.

Останній бій наказно-

го гетьмана.

— „На схилі палкого дня липневого—записує В. К. Липинський—розпочався останній, найлютіший, найкривавіший бій. Групу недобитків Кричевського...

що тілами своїх товаришів та трупами своїх коней опоясалася, щільно облягло все литовське Радзівіллове військо. До останнього штурму рушили всі: німецька, венгерська, польська піхота, пішли німецькі райтарі й драгуни; пішли спішенні легкі хоругви, й навіть товариство гусарське... позлазило з коней і під командою Кристофа Котовського добивати ворога з цілим запалом рушило.

Але даремними були страшні потуги та вся фурія розлютованих Радзівілловських жовнірів.

Шалена відвага та зализна воля Кричевського з валів мертвих трупів твердиню нездобутню створила“. —

— „Więcej dwóch godzin szturmowali, ale taborowi potężnemu z wielkim podziwieniem tak artificiose i potężnie w jednym momencie zrobionemu radzić nie mogli...“ — **).

— „Tapffer gewehret — записує „Th. Eur.“ — gantz desperat fechtete“ — ***).

Нарешті, коли Радзівілл побачив,

— „dass diss Orts viel Volcks verloren ging“, — ****)

та що— „so viel Officierer und vornehme Capitaine umkommen“, — *****)

а саме: загинув один із визначних литовських вояків Кристоф Котовський, загинули найкращі офіцери: Тізенгавзен, Ропп, Віхман, Пшипковський, Болт, Юшкевич, загинули всі молодші офіцери полковника Донавая й багато ще інших; коли Радзівілл побачив, що

— „dass Füssvolck alle Kugeln verschossen hatte“, — *****)

*) — „що вози розбитого табору розтаскуються“. „Th. Eur.“

**) — „більше двох годин штурмували, але могучому окріпові, що на превелике здивовання так по-мистецьки й могучо в одному моменті збудованому, — зарадити не могли“. З релікції Радзівілла.

***) — „Хоробро боронилися — билися розпачливо“. „Th. Eur.“

****) — „що на цьому місці так багато людей загинуло“. Ibidem.

*****) — „так багато офіцерів, відомих капітанів загинуло“. Ibidem.

*****) — „що піхота вистріляла всі патрони“. Ibidem.

а на всю артилерію залишилося лише дві бочки пороху, — тоді він наказав:

- „mit dem Stürmen innen zu halten“ — *).
- „І сталося те,— записує В. К. Липинський — що вождь український на військовій нараді товаришам своїм приповідував. Атака легкої кавалерії — як це й було передбачено — була відбита, але лютий цілоденний бій і нарешті штурм нездобутих козацьких шанців сили литовського війська цілковито вичерпали“ —

Так — повторюючи слова наказного гетьмана — „погралися“ козаки з Литовською армією, та так, що вже Радзівілл не був у стані не то, що обложити окривавлених, змордованих і вже майже цілковито беззбройних козаків, але навіть не наважився залишити чати.

Литовській армії наказано було відійти зовсім за Лоївку — в тabor! І для того, щоби навіть у таборі почувати себе безпечніше, Радзівілл наказав підпалити околичні села, стоги хліба та сіна, щоби освітити цілу місцевість.

Так закінчився бій під Лоєвом. В останньому, лютому бою був тяжко поранений наказний гетьман України — Михайло Кричевський. Одна куля вдарила в обличчя під праве око й вийшла в шию, друга пройшла нижче серця. Втрати козацькі не відомі — але море крові, що затопило шанці, можна собі уявити.

Уранці, підтягнувши свіжі частини з Річиці, Радзівілл мав на думці закінчити штурм.

- „Але Кричевський — пише далі В. К. Липинський — не дав йому й того останнього тріумфу.

Отже завдання вождя було виконане.

Приятель і права рука гетьмана України виконав даний йому наказ. Він бачив, що Радзівілл після сьогодняшнього бою йти далі на Київ не в стані.

Сам тяжко ранений, болем — огнєвицею траплений — у майбутнє думою цілою полинув і мислив, що віддавати ще ранком на згубу людей, що Україні та гетьманові придатися можуть, буде з боку його — вождя — цілковито непотрібним марнотратством.

І тоді, коли ніч темним серпанком бойовисько окрила, коли змучені лютою, цілоденною битвою вояки порятунку від гетьмана свого наказного домагатися стали, — не відповідав він уже гострим — як давніше бувало — бойовим наказом, не стримував могутнім словом гетьманським своїх бойців на місці — табор опустити дозволив...

І взяли „молодці“ свого гетьмана на руки, на ношах його бережно поклали, на Україну з собою хотіли занести...

*) — „штурм припинити“. „Th. Eur.“

Але — заледве окопи минули — вождь раптом казав ноші на полі поставити і... поблагословив ряди козацькі...
...Далі з ними йти не хотів...

Бо може згадав вогнєвиці, що Радзівілл наздогін за ним рушить... бо може... жаль йому окопів стало, що в них слава його велетенська лишилася, і відчув, що в боротьбі за укохану справу вийти з поля битви живим не є в стані...

Досить, коли з приятелем, молодим Шапкою-Хотольським, що вже конав, сам на полі залишився...

А обіч нього лежала його нездобута твердиня, українським трупом муріваним палаючих сел околичних осяяна...")

У литовському таборі біля намету Радзівілла зібралася вся армія, й утиші кривавої ночі розляглася пісня вдячності:

„Te Deum laudamus“.

I, павши навколошки, співали всі — записує „Th. Eur.“ — дисиденти й католики.

А на полі, під стогні та скарги полеглих, під звуки ворожої тріумфальної пісні, у змученій окривавленій душі наказного гетьмана підіймалося страшне питання: — Чому все це так сталося?

Смерть Наказного Гетьмана України полковника Михайла Кричевського.

Ранком дня 1 серпня з литовського табору на розвідку виїхав рітмайстер Смольський. Здивований мертвою тишею, а остерігаючись якоєсь засідки, він обережно зближався до козацьких шанців.

Виявилось, що шанці пусті. Дав знати Радзівіллові. З наказу Радзівілла з табору з ратнарами вискочив стражник Мірський, за ним висипала сила мародерів. Але в козацьких шанцях

— „nichts gefunden, alls eine grosse Menge todten und verwundeten“ — **).

Нараз недалеко від шанців на полі побачили ноші, на них непритомного наказного гетьмана, а обіч нього напівмертвого молодого сотника Шапку-Хотольського, сина в цілій Литві знаного й поважаного войськового вітебського. Під час останнього штурму гарматним стрілом йому відірвало ногу.

Мародери враз облутили ранених. Наказному гетьманові накинули на плечі якусь обідрану кожушинку, непритомному скрутили путами руки й повезли до литовського табору.

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 457.

**) — „не знайшли нічого, окрім сили трупів та поранених“. „Th. Eur.“, стор. 818.

- „В таборі литовському, вкритий ранами, зі скрученими руками вождь український виявив себе сильнішим від тріумфатора-переможця — записує В. К. Липинський. — Узятий до неволі, він жадних потрібних ворогові відомостей не дав...“ —
- „To tylko — пише Радзівілл у реляції — przyprowadzony do obozu, powiedział, że najdalej za tydzień 30,000 kozaków i 15,000 tatarów od Chmielnickiego przyjść do niego miało“. — *).
- „Радзівілл сподіався,— пише далі В. К. Липинський— що від наказного гетьмана, який був — „w wielkiej u Chmielnickiego konfidencyi **), отримає всі відомості про заходи та наміри гетьмана українського. Листи Хмельницького та польських сенаторів коронних, при Кричевському знайдені, стверджували, що про ті заходи він — „dostatecznie bez pochyby wie-dział“ ***), що найважніші політичні пляни мусили бути йому відомі. Через те на зізнання вождя козацького Радзівіллові надзвичайно залежало“. —

Радзівілл наказав своєму надворному лікареві вжити всіх заходів, щоби затримати безпритомного наказного гетьмана при житті. Сотник Шапка-Хотольський за кілька годин сконав. Наказний гетьман мучився в огневиці ще два дні.

У хвилях, коли дещо приходив до себе, до нього збігалися його давні знайомі, шляхтичі з Литовської армії, нагадували йому:

- „szlachectwo, stan i pierwsze zasługi“ — ****).
- „Йому, — говорить В. К. Липинський — що, ідею визволення України покохавши, своє життя й славу на вівтар тої ідеї склав — і пригадували ті... що перед місяцями, через те, що їм не виплачено було належного жолду, битися не хотіли й конфедерацію загрожували...“ —
- „Tylko ramionami wzruszał“ — записує реляція.

Бо не про „szlachectwo“ та „pierwsze zasługi“ думав наказний гетьман, мучили його інші тяжкі думи...

- „Піднесена огневицею уява збільшувала поразку до неймовірних розмірів. Хворому тепер почало здаватися, що гетьманом довірене військо змарнував, що та страта непоправна, що перед Україною... тяжко завинив. I та уперта дума — не про свою долю особисту, а про долю укоханої мрії — стала єдиною нудьгою останніх хвилин життя того незвичайногополовіка...“ — *****)

^{*)} — „і тільки після припровадження до (нашого) стану сказав, що найдалі за тиждень 30,000 козаків і 15,000 татарів мали до нього від Хмельницького надійти“.

^{**) — „у великому довірі у Хмельницького“.}

^{***) — „досить і неомильно зінав“.}

^{****) — „шляхетство, стан і попередні заслуги“. З невідомої реляції.}

^{*****) В. К. Липинський: „Z Dz. Ukr.“, стор. 463.}

— „Nie tak dalece z postrzału (acz i ten pod oko szkodliwe zadany nie dał mu żyć długo) — записує Радзівілл у реляції — jako z desperacji, wpadł w gorączkę...“ — *)

У ту хвилину, коли притомність поверталася до нього, наказний гетьман із жахом хапав себе за голову й у божевільному сумові шепотів:

— „Чи ж то жарт, стільки війська покласти...“ **)

А коли знову впадав у непритомність, страшенно (rasend) кричав:

— „Турки, татари! — бийте, бийте — не шкодуйте нічого...“ — ***)

На третій день наказний гетьман почав конати:

— „a kiedy go pytano, — записує реляція — jeżeli chce popa — odpowiedział: „Trzeba tu czterdziestu popów“. — Więc księdza?

— „Wolę, — prawie — wiadro wody zimnej“. — A wszystko wzdychając i za łeb się rwąc ingeminabat — te słowa: „Albo to lada co 30,000 ludzi stracić“ — ****).

Помер Михайло Кричевський, наказний гетьман України, у страшних душевних муках дня 3 серпня (24 липня ст. ст.) 1649 року на руках полоненого козацького старшини, правдоподібно, писаря Невмєрицького *****).

— „Помер — пише В. К. Липинський — до останнього дхнення незламаний, у закохану мрію задивлений, думами вождя цілковито захоплений“. Помер:

— „pop rebellionis pudore, sed amissi exercitus dolore plenus“ —

— „не чинів бунтівничих жаліючи, але над стратою війська боліючи“ — як записав тогочасний польський дієписець.

Могили під Лосевом.

У полон літовці забрали всього: „pięćdziesiąt i kilka“ чоловік, головно, з Овруцького, Чорнобильського та Чернігівського полку. Старшин серед них знаємо лише трох: Іван Невмєрицький — „szlachcic z pod Owruca ze wsi

*) — „Не так сильно од самої рані (хоч і вона, під око задана, не дала б йому довго жити), — як з безнадійної розпуки, впав у гарячку“.

**) — „So recht ist das Schertz, etlich dreyssig tausend Mann zu verlieren?“

***) — „Ihr Türcken und Tartaren, Schlaget zu, Schlaget zu und schonet nichts“. „Th. Eur.“, стор. 818.

****) — „і коли його було запитано, чи не хоче попа, відповів: „Треба тут сорок попів“. — То, може, ксьондза? — „Волію — каже — відро зимної води“. — А весь час зідхаючи і за чоло себе хватаючи, такі повторював слова: „Але ж бо то 30,000 людю стратити!...“ —

*****) Цікаво, як оповідає Костомарів про смерть наказного гетьмана:

— „Онъ былъ такъ храбръ, такъ внушаль къ себѣ уваженіе, что літовскіе начальники, окруживъ, ласкали его; самъ Радзивиллъ изъявилъ сожаленіе и просилъ, чтобы онъ не боялся, но Кричевскій бросиль на нихъ презрительный взглядъ, отвернулся и началъ биться головой о дерево и такъ испустилъ духъ“. „Богданъ Хмельницкій“, стор. 329.

Lewkowicz" — писар Овруцького полку; Микола Бруяка, теж — „szlachcic powiatu Owruckiego" — (брат полковника Овруцького полку), писар полкової сотні того ж полку, і нарешті: Ясько Трухомовка — отаман із Седнівської сотні Чернігівського полку. Зізнання цих старшин і були одним із головних джерел при дослідженнях цієї події.

Вислані після бою литовські розізди привели ще кількох полонених, вони й зізнали, що:

— „sila attamanów, assawulów, setników zginęło, z których niektórych w zasiekach i taborach, które za nastepowaniem naszych porobili, zgrzebli sami, co i po mogiłach gestynych na tychże miejscach znać dobrze...“ — *).

Усіх полонених, по суворих звичаях тогочасних, скатували. На гобелені (про нього будемо говорити далі, в розділі „Памятки бою під Лоєвом“), оригінал якого має бути в Промисловому музеї в Кракові, вгорі у правому кутку можна бачити, як полоненим козакам відрубують голови.

З цілої місцевості Радзівілл наказав стягнути всі трупи й викопати для них могили. Накидали 16 великих могил — (16 grosse mächtige Gräber) — а наказному гетьманові, по старому козацькому звичаю, литовський гетьман наказав насипати окрему

— „dem Krzyczewsky aber ein absonderliches — записує „Th. Eur.“ — und zwar vor allen andern das kantbarste“ — **).

На тій великій козацькій могилі стояв хрест, а на ньому було написано:

*Krziczevius
Cosacorum rebellium Dux.*

Могила Наказного Гетьмана Кричевського
під Лоєвом. Фрагмент із гобелену.

*) — „Сила отаманів, осавулів і сотників загинуло, декого з них вони самі поховали по засіках та окріпах, що супроти наших переслідувань поробили, що добре знати по густих могилах, які на тих місцях є“.

**) — „...а Кричевському окрему (могилу) — а саме, між усіма іншими найвидатнішу“.

Наслідки бою під Лоєвом.*)

Відступ литовської армії до Річиці.

Бій під Лоєвом закінчився. Здавалося, перемога була близькою, й перед литовським гетьманом стелився вже цілковито вільний шлях в Україну. Але — хоробрість поляглої козацької армії, незломна мужність її знаменитого вождя, його грізна, передсмертна погроза — все це сполошило литовських полководців.

— „Огже, над усе в голові гетьмана (Радзівілла) кружляла думка про обіцяну Хмельницьким скору допомогу“ — **)

і це до такого ступеня залякало Радзівілла, що, як побачимо далі, набрало навіть характеру комізму. Найкраще про все наступне оповітство нам та „висока особа“, що складала допис до німецької газети „Teatrum Europeum“, і що її остання присвятила такі кінцеві рядки:

— „Все це, Вельмиповажаний читачу, є дійсна реляція королівсько-польської та князівсько-литовської експедиції проти козаків та татарів, що відбулася в цьому 1649 році. Другої реляції, що була б правдивіше написана, не можна дістати, бо ми отримали її власноручно від високої особи, що сама була при цьому, так, що при можливому обвинуваченню нас у помилках ми на цю особу цілковито посилаємося й покладаємося“ ***).

*) В К. Липинський довів свій дослід лише до смерті Наказного Гетьмана й у додатках до нього подав німецький текст із „Theatrum Europeum“ також лише до половини стор. 818 — VI тому, докінчивши словами про могилу Наказного Гетьмана. Ми продовжуємо оповідання за „Th. Eur.“ і в додатку друкуємо німецький текст стор. 818 (другої половини), стор. 819, першу полов. стор. 820, та останню стор. 824. Сторінки від 820 (друга половина) до стор. 828 включно безпосередньо до нашої праці не стосуються, і з них подаються під текстом лише потрібні цитати. На цих сторінках говориться про облогу Збаражу, про бої під Зборовом, про мирові пертрактації, про зустріч гетьмана Богдана з польським королем, про Варшавський сойм 1649 р. та ті реляції, що склали на ньому канцлер Осолінський та литовський гетьман Радзівілл — про бої під Зборовом, Збаражем та Лоєвом, як нарешті й про ті нагороди, що їх дістав Радзівілл за бій під Лоєвом. Всі ці сторінки, від 818 до 824, ми зфотографували й передали до архіву Українського Военно-Історичного Товариства. На стор. 821 налідається, між іншим, копія королівського листа до хана з усіма титулами та підписами. Вона, можливо, допоможе засувати питання автентичності відомих копій. Дивись про це: Проф. М. Грушевський — „Хмельниччина в розцвіті“ — стор. 198, Київ 1922 р.

**) — „Über alles aber gieng dem Feld-Herrn die geschwinde versprochene Hülffe des Chmielnicky im Kopff herumb“ — „Th. Eur.“ стор. 818.

***) — „Dieses nun, grossgünstig und geehrter Leser ist die eygentliche Relation der Königl.-Polnisch- und Fürstl. Lithawischen Expedition, gegen die Kossacken und Tartan in gegenwärtigem 1649 Jahr vorgenang, dergleichen keine zu bekommen seyn wird, die eygentlischer und wahrhaftiger beschrieben denn diese sintemahl uns solche von hoher Hand, welche selbst darbey gewest, eingehaendiget worden, so dass wir uns in Vorfall eines beschuldigten Irrthums, hierauff billig beziehen und stewern mögen“. — стор. 823.

Переклад цієї цитати, як і всіх наступних, подаємо дослівний, щоб затримати та ознайомити читача з характеристичними особливостями старої німецької мови.

Отже, зо слів цієї „високої особи“, зараз же після бою Радзівілл скликав військову нараду й на ній поставив питання:

— „що ж робити далі; бо всі резони війни говорили за те, що перемогу треба використати й треба йти далі“,— *)

але на нараді виявилося багато причин, чому цю перемогу використати не можна було.

Перша причина полягала в тому, що литовська армія була — „дуже пошкоджена“ — (viel beschaediget), друга — знайдена була в зізнаннях полонених та в листі померлого Наказного Гетьмана. Сполохана уява литовців засувала зміст цих відомостей так, що нібито обложені під Збаражем

— „уже знищенні, що Фірлей та князь Вишневецький дісталися до полону“, — а короля татари оточили — „майже з усіх боків“. — *)

Але найголовнішою була третя причина, що приобіцяна допомога від гетьмана Хмельницького мусила надійти кожної хвилини, бо:

— „розмислення говорило за те, що він (гетьман Богдан) не тільки за смерть такого своєго доброго приятеля, але й за згубу багатьох вояків помститися мусить, а крім того Хмельницькому залежало на тому, щоб не втратити Києва“. — *)

Крім того, під цей час надійшли до литовців чутки, що приди-
прянські мешканці

— „мали порозуміння з Кричевським та що одночасно, майже в один день, різні міста та місцевості по Дніпру будуть атаковані, бо вони уявили собі, що Кричевський мусить нараз проковтнути цілу литовську армію; так тому на ці міста литовське військо мусило мати пильне око“ — **).

Отже:

— „З цих усіх причин литовський гетьман вирішив, що краще Богом дарованою перемогою насолоджуватися за славою, аніж виставляти на небезпеку своє військо (а воно відчувало вже деяку недостачу в муніції), бо, коли він піде глибоше, то ворогові вільний шлях у Литву відчинить“. — **)

З огляду на таке рішення, Радзівілл наказав литовській армії відійти до Річиці —

— „вислав спочатку всі вози та тяжку артилерію, разом із піхотою на Річицю; він же сам із райтарією та драконами, при чотирнадцяти малих гарматах, залишився ще ~~цілих~~ вісім днів на тому самому місці — так довго, як вистарчило хліба та інших потрібних припасів. Але, крім того, залишатися там

*) „Th. Eur.“ стор. 818.

**) „Th. Eur.“ стор. 819. — В останній цитаті „Богом“ надруковано величими літерами.

довше не давав змоги той жахливий сморід, що йшов від мертвих тіл із лісу, головно надвечір". — *)

На девятирій день, десь 9—10 серпня, Радзівілл вирушив із своєю кіннотою також до Річиці, але перед тим вислав на Брагин та далі до Припяті — „сильний відділ“ — (eine gute Partey), щоб розвідати про ворога.

Десь 11—12 серпня Радзівілл прибув до Річиці, і його першою турботою була думка —

— „як було б найкраще розмістити табор та його відповідно у фортифікувати“ — а з другого боку — „яким способом його найкраще запровіятувати, як водою так і суходолом“. — *)

З його наказу чужоземні воєнні інженери зараз же розробили проект такої оборони Річиці: фортеця мала лежати по обох берегах Дніпра, а лучити обидві її частини мав великий міст. До виконання цього проекту було приступлено негайно.

Щоб підсилити свою — „дуже пошкоджену“ — армію, Радзівілл наказав підтягнутися з Литви до Річиці таким частинам:

- 1) Полкові кн. Богуслава Радзівілла . . . 600 кінних та 300 піших
- 2) воєводи Троцького 1,200 піших
- 3) Двом сотням козаків пана Служка . . . 200 кінних
- 4) Двом компаніям рітмайстра Бандоміра . . . 200
- 5) Полкові воєводи Смоленського 500 – 600 чол. (fünff in sechs hundert Mann)
- 6) Сотні кн. Сангушка 100 піших.

А, крім того, було розіслано накази по всіх провінціях:

— „щоб усі сідали на коні й мусіли б знати, що хоч ворог уже й зазнав сильних поразок, але тепер треба більшої його сили побоюватися підходу“. — *)

Другою турботою Радзівілла була думка про прикриття східних кордонів Литви від повстання придніпрянських мешканців, а його треба було сподіватися щохвилі. Для цього вислано було окремі відділи до Біхова, Могилева, а „навіть до самого Смоленська, і це, головним чином, тому, що звідти ворог хотів продертися на Литву“. — *)

Ці відділи мали крім того завдання збирати поживні припаси та направляти їх до Річиці, де

— „вже почала відчуватися недостача в цьому“. — *)

Міста, що лежали по р. Сожі, були в руках повстанців; лише м. Чечерськ ще й до цього часу уперто боронила літовська залога. Для звільнення Чечерська від облоги Радзівілл надіслав стольника Гонсевського, і йому пощастило відігнати повстанців. До Гомеля надісланий був старий рітмайстер Смольський, а з ним капітан Майн із завданням:

*) „Th. Eur.“ стор. 819.

— „спробувати щастя, чи не вдасться йому випадково захопити місто“. — *)

Забезпечивши себе з усіх боків, литовський гетьман скерував цілу свою увагу на будову річицької фортеці, чекаючиожної хвилини нападу нової української армії. Про ту інтенсивність, що з нею будували цю фортецю, свідчить той факт, що вже в двадцятих днях серпня вона була майже готова. Як видно з гравюри, поданої нижче, головними своїми укріпленнями, фортеця лежала на правому березі, оточуючи місто Річицю. Ці укріплення складалися з трьох частин: замок (43), пояс навколо міста (укріплення перед цифрами 37 — 42) і нарешті головний пояс, профіль шанців його показаний у правому кутку гравюри. На лівому березі, на острові, розпочато було будову сильного укріплення (47), призначеного для того, щоб цілковито опанувати Дніпро і тим забезпечити себе на випадок облоги можливістю безперестанного підвозу провіянту. Обидва береги Дніпра звязали великим мостом, що його будували

— „тяжкою працею та пильністю“ — (mit grosser Mühe und Fleiss), і такого мосту — „ці місцевості ще ніколи не бачили“. — *)

У такій пильній праці та напруженому очікуванню нового нападу минув у литовській армії серпень. Це було в той час, коли на західному українському фронті відбувалися рішучі події.

Щодо українських збройних сил на литовському фронті після бою під Лоєвом, то про них нам бракує відомостей. З попереднього знаємо, що в Бабиці та Чорнобилю залишилися залоги, залишився також на своїй позиції й полковник Подобайло. Литовські розізди, судячи по оповіданню „Theatrum Europeum“, доходили тільки до Припяті, не переходячи її. Знаємо також, що після смерти Наказного Гетьмана команду над збройними силами північного фронту перейняв полковник Пішко.

З б о р і в. Дня 10 липня розпочалася облога Збаражу. Вислід кампанії для української армії залежав від хуткості маршу 2-ої польської армії, що її вів особисто король, та від маршу литовської армії. Кінець липня був для гетьмана Богдана кульмінаційним пунктом. Страшне напруження на північному українському фронті закінчилось кривавим боєм під Лоєвом дня 31 липня. Сила удару української армії в цьому бою була такою, що відкинула обох ворогів до їхніх вихідних пунктів. На цьому фронті запанувало нормальнє положення. Це зараз же внесло заспокоєння на західному українському фронті. Штурми на Збараж збільшилися. Але, чекаючи нової сили ворога, що наближалася, гетьман Богдан не хотів передчасно ослаблювати себе й не вводив до бою нових сил. Тим більше, що сила обложеній армії Фірлея була вже остильки паралі-

*) „Th. Eur.“ стор. 819.

зована, що могла лише боронитися, й усе, зрештою, залежало тільки від часу.

З дня на день стан обложених ставав усе розпачливіший. Огже, для гетьмана Богдана лишався лише один ворог — королівська армія. Але вона йшла надто поволі, часами безцільно кружляючи в одному й тому самому районі.

У десятих числах серпня, тоді, коли Радзівілл стояв уже в Річиці, гетьман Богдан вирішив рушити назустріч королівській армії. Дня 14 серпня передові частини 2-ої польської армії наблизилися до Зборова. Надвечір 15 серпня розпочався перший, нещасливий арєргардний бій польської армії. Ранком 16 серпня гетьман Богдан кинув свою кінноту, а за нею й піхоту. Надвечір положення королівської армії стало безпорадним. Зборівський трактат врятував короля та його армію від катастрофи. Дня 21 серпня замирені вороги розходяться.

— „І таким чином,—записує на двох аркушах паперу „Theatrum Еuropaeum“, — ця страшна та кривава війна за Божою допомогою кінчилася за одну годину“. — *)

Сполох у литовській армії.

У цей час у литовському таборі все ще тривожно чекали на новий напад північної української армії та енергійно будували фортецю. В 20-х числах серпня

— „один шляхтич із Мозиря, що хотів їхати до свого маєтку“ — прибіг до Радзівілла з вісткою, що „до Бабиці, над Припяттю, наближається велика ворожа армія“. — **)

Радзівілл зараз же висилає до Бабиці

— „гусарського лейтенанта Францевіча з полку кн. Богуслава, з усіма компаніями, також один швадрон драгонів та одну сотню польських жовнірів рітмайстра Лобінецького, що день тому прибув до табору з Литви. Цей Лобінецький, наблизившись до Бабиці, дістав від сторожі, що на цьому боці річки, полоненого“. —

І цей полонений доповів литовському гетьманові таке:

— „що Ілля Богатенко (або, як інші пишуть: Елія Богаченли), старий герой та давній козацький генерал, разом із іншими полковниками підходить з армією в 70 тисяч вояків“. — **)

Вістка, як бачимо, була дуже тривожна. Але, можливо, найкраще пояснити нам сама постать цього дивного полоненого. Українським полоненим литовці, звичайно, рубали голови, натомість цей, з першої хвилини, здобув таке довір'я в Радзівілла, що зараз же й охоче набився довідатися ширше про — „генерала Богатенка“.

*) „Th. Eur.“ стор. 822.

**) „Th. Eur.“ стор. 819.

Радзівілл

— „попросив його розвідати: куди ця армія хоче йти—чи вона піде на табор князя, чи зіднається з Подобайлом на старому місці, або ж—чого князь найбільше побоюався—чи не піде він (Богатенко) ліворуч, прямим шляхом на Литву“.—

Ця остання звістка нагнала на литовців такого жаху, що Радзівілл наказав зараз же:

— „на всілякий випадок приготовитися“. — *)

Ще раз були вислані

— „три відділи по різних напрямках, щоб вивідати ворожі наміри й довідатися, чи ворог уже перейшов річку й куди він заміряє прямувати“. —

Литовській армії наказано було обсадити позиції та приготуватися до бою.

Відомо, що в реєстрах Богданівської армії такого генерала:

— Elias Bohatenko або Elias Bohaczenly“

не значиться **). Знаємо також, що гетьман Богда́н не був у стані надіслати на литовський фронт навіть одної сотні козаків і, як це побачимо далі, найбільшою його турботою, навіть після укладення Зборівської угоди, була думка — про литовський кордон. Тогочіні криваві подвиги Радзівілла давали підставу чекати на повторення їх і в цьому році, а тому—й лише в день самої угоди—гетьман вислав на литовський фронт не 70 тисяч війська, а тільки одну людину — полковника Мужиловського. Отже, все це були лише чутки, що їх з умислом і вперто було поширювано з наказу гетьмана Богдана. Вони мали дві цілі: заспокоїти північну Україну й залякати Радзівілла. Завдання це такі чутки виконали перекрасно й дійшли не тільки що до Радзівілла, а навіть і до... московського царя ***).

„Висока особа“, що склала допис до „Theatrum Europeum“, увіковічила нам графічно наслідок Богданового заміру, тим самим даючи нам можливість цілковито окреслити Богданів воєнний геній, якою полководця.

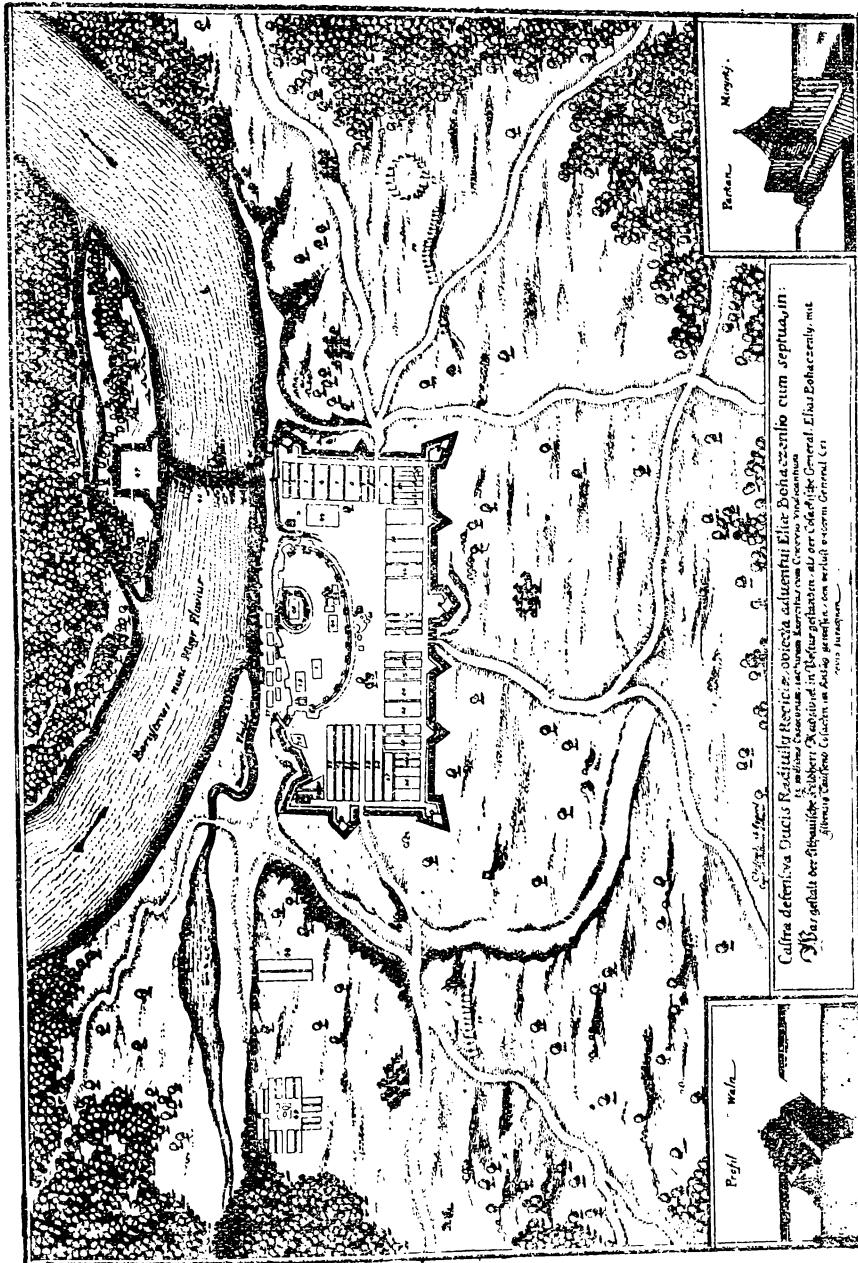
*) „Th. Eur.“ стор. 819.

**) Не міг ним бути також полковник Богун, бо його добре знали ще з 1648 р.

***) Московський путівльський воєвода, що його завданням було інформувати царя про події в Україні, надіслав таку доповідь своєго агента—„Сеньки“ від 5 серпня ст. ст. 1649 року:

— „Да онъ же де Сенька слышаль въ Киевѣ отъ черкасъ, что гетманъ де Богданъ Хмельницкій послѣ тово бою (під Лоевом) послалъ отъ себя изъ полковъ дву жъ полковниковъ, а съ ними черкасъ сорокъ тысечъ да татарь восмъ тысечъ подъ городъ Лоевъ къ тѣмъ же черкасомъ на помочь; а другой де, государь, бой у нихъ черкасъ съ Родивиловыми людьми былъ ли или нѣтъ, про то имъ невѣдомо. Да онъ же де Сенька слышаль, что къ Литовскому де, государь, гетману Родивилу пошоль на помочь панъ Корецкой съ поляки, а сколько де, государь, тысечъ съ ними Корецкими поляковъ пошло, тово де онъ Сенька не слыхалъ“. — А. Ю. З. Р. т. III, стор. 336, № 268.

Тогочасна гравюра Річицької фортеці.

Напис на гравюрі говорить: — Яку позицію обсадив литовський гетьман Радзівілл, коли надходив козацький генерал Elias Bohaczeny з 70 тисячами козаків, щоб помститися за зтубу генерала Кричевського.

Пояснення до гравюри такі:

1. Відділ німецької піхоти Пришиковського 150 чол.
2. " " Тізенгавзена 200 "
3. Швадрон (легкий) Гонсевського 100 коней
4. " " Курпського 150 "
5. " " Павловіча 150 "
6. " (Радзівілла) Ходорковського 150 "
7. Драгони (полковника Тізенгавзена) Роппа 200 "
8. полковника Донавая 200 "
9. Швадрон ланценъєрів воеводи Стецькевича 150 "
10. Піший полк (Радзівілла) полк.-ляйтенаата Отенгавзена 800 чол.
 - a) засідка генерала Де ля Нока
 - b) полковник-ляйтенаант Отенгавзен
 - c) полковник-вахмайстер Гасперс
 - d) капітан Путкамер
 - e) капітан Фіберг
 - f) капітан Лянфрід
 - g) сотник Дольницький
11. Полк німецьких раттарів полковника Тізенгавзена . 480 коней
 - a) ляйтенаант Фістірдус
 - b) полковник-ляйтенаант Гандсгоф
 - c) вахмайстер Гротузіус
 - d) полковник-ляйтенаант Гротгавзен (молодший)
12. Швадрон ланценъєрів генерал-вахмайстра Мірського . 120 "
13. (Радзівілла) Коморовського 180 "
14. Венгерська піхота (Радзівілла) Юшкевича 200 чол.
15. Драгони Фехмана 120 коней
16. " Майна 120 "
17. (Радзівілла) полковника-вахмайстра Жаспера 200 "
18. Німецькі раттарі Шварцкопа 120 "
19. Швадрон ланценъєрів (князя Богуслава Радзівілла)
 - Францевич 150 "
 - (воеводи смоленського) N. 150 "
 - (легкий) N. 150 "
 - Мелеша 100 "
 - (ген. Воловіча) полк.-ляйт. N. } та ще інші Міхаловича } 300 "
20. Драгони Райтца 120 "
21. Ельцініца 120 "
22. " полковника Гонсевського 400 "
 - a) засідка
 - b) майор Нольд
 - c) капітан Гонсевський
23. Татарська сотня Довгяла 100 "
24. Швадрон пікінерів 120 "
25. Польська піхота 200 "
26. Швадрон ланценъєрів 100 "
27. Татари Романовського 150 "
28. " Смольського 150 "
29. " Карапашевіча 120 чол.
30. Німецька піша рота Болтія ? "
31. Піша рота N. 120 "
32. Піхота Монгомері 120 "
33. Базар.
34. Польська піхота Канові 100 "
35. Драгони 200 коней
36. Швадрон легкий Пагорського 150 "
37. Квартира та намет литовського гетьмана.
38. Швадрон легкий Ефмана 120 "

43. Квартира польської піхоти Ловінецького у замку. . . 200 чол.
 44. Пляц, призначений для артилерії.
 45. Мостове укріплення.
 46. Міст через Дніпро.
 47. Шанці, початі на тому (лівому) боці Дніпра.
 48. Легка кіннота Ловінецького, що надійшла трохи пізніше 100 коней
 49. Піший полк пана воєводи, генерала артилерії. . . 1200 чол.
 a) засідка
 b) полковник-ляйтенант Абрамович
 c) полковник-вахмайстер Головчинський
 d) " Нольден
 e) " Головчинський
 f) " Любовіцький
 g) " Сіттон
 h) " Тензі
50. Голови шпиків та зрадників, на палі повбивані та по полю розставлені.
-

Як видно, загальна сила литовської армії на позиції виносила 8,630 — 8,650 реєстрових бойців, тобто без „люжної челяді“, що її завжди було втричі більше. У цьому реєстрі не значиться ті частини, що їх Радзівілл надіслав до Біхова, Могилева „та аж до Смоленську“, не значиться також частини стольника Гонсевського, що пішли під Чечерськ, та частини Смольського, що оперували під Гомелем, а також ті, що були надіслані до Бабиці, Лоєва та — „по інших напрямках“. — Немає також тут усіх частин Воловіча та Паца та не всі частини попереднього реєстру, що на прибуття їх чекали з Литви.

Майже всі частини, означені в цьому реєстрі, взяли участь у бою під Лоєвом і стан їх поданий тоді, коли ці частини були „дуже пошкоджені“.

Як думає й відомий дослідник цієї гравюри Я. І. Смирнов (див. далі), цю гравюру подала „висока особа“ для того, щоб здивувати світ воєнно-інженерним мистецтвом німецьких ляндскнехтів.

Подала навіть тоді, коли знала, що підхід „армії генерала Богатенка“ був лише чуткою. Подавши силу цієї армії на 70 тисяч, ця сама „висока особа“ подає силу Богданівської армії під Зборовим правдиво, лише на 50 тисяч (стор. 821).

**Прибуття полковника
Мужиловського на лі-**

товський кордон.

Після Зборівської угоди першою турботою гетьмана Богдана була думка про литовський кордон. Тому в день Зборівської угоди, цебто 19—20 серпня, гетьман вислав полковника Мужиловського, щоб той повідомив Радзівілла про угоду та припинення воєнних операцій. Автор допису до „Theatrum Euro-реам“ подає нам про пригоди полковника Мужиловського таке:

— „Один із висланих рітмайстрів, на прізвище Пагорський, зустрінув на лоївському тракті післанця Хмельницького на ім'я Mozciawsky *), що поспішався від короля з-під Збаражу до

*) Це так було написано прізвище полковника Мужиловського, бо в німецькій транскрипції бракує літери „ж“. Той самий путівльський воєвода повідомляв у Москву так:

— „А въ Литву де, государь, къ гетману литовскому Радивилу послалъ черкаской гетманъ Богданъ Хмельницкій и запорожскіе черкасы полковника черкасского Можаловского, который пріѣзжалъ къ тебѣ госу-

князя; ці двоє були б майже наїхали один на одного, але тому, що козацький полковник побачив, що цей відділ є з литовського табору, наткнув свою шапку на шаблю, щоб показати тим, що він є приятель, а не ворог. Коли вони зіхалися, показав він королівського листа та сказав, що є надісланий до литовського гетьмана. Рітмайстер повів полковника з собою, хутко доповівши про це гетьманові. Князь був цьому немало здивований, бо він не знав, що б це мало означати. Тому наказав піхоті залишатися в повному поготівлі (*in guter Bereitschaft*) на своїх місцях, сам же він зо своєю бойовою старшиною ждав післанця у своєму наметі. Між тим прибув козак і передав королівського листа, де король повідомляв, що під Збаражем (?) із Хмельницьким та татарським ханом він склав умову, тому князь, знаючи про це, не мусить наступати, але війну кінчати. Такий хуткий зворот спровів видається князеві надто дивним та ще якраз тоді, коли він думав, що воєнна веремія лише має починатися. Та хоч (із листа) видно було королівську руку й на цьому була також мала литовська печатка, але він цьому ще не вірив (*so glaubte er solchem allerdings doch nicht*), гадаючи, що краще засечати повідомлення від короля та його армії. Тому вирішив, з огляду на таке положення, не спішитися та ждати післанців від короля. З цих причин тримав гостре око на ворога по всіх шляхах, як також і на цього післанця, задля його спритності (*Dexterität wegen*), бо багато причин давали привід надто сумніватися в усьому цьому й, головно, тому, що його королівська величність від ворожого війська велику нужду терпів". —

Як бачимо, така пригода трапилася польським полковникам Мужиловському. Нарешті, коли перша тривога литовського гетьмана дещо вляглася, Мужиловському таки пощастило переконати його в правдивості своєї місії. Кореспондент „*Theatrum Europeum*“ записує далі:

— „проте, коли й від інших припроваджених полонених також дізналися, що угоду дійсно укладено та що ворог на Прип'ять не рухається (бо там і не було кому рухатися). — О. П.) і далі не посугується, а, головно, коли згаданий Mozilawsky (тут він пише це прізвище без „с“) почав розсылати накази своїм воякам, що ще стояли залогами що деяких замках і мали ще боронитися, щоб вони ці міста здали, а самі, козаки, рушали б до Києва, додому, то після цього князь повірив цьому всьому й у той же час надіслав Смольському наказа, щоб той не розпочинав операцій, але перебрав Гомель із цілою артилерією; це той і зробив. До цього, коли внедовзі

дарю къ Москвѣ съ Еросалимскимъ патріархомъ съ Паисею, что бѣ де, государь, имъ и съ нимъ, литовскими гетманомъ Радивиломъ, помирилца жъ.“ — А. Ю. З. Р. т. III, стор. 342, № 274 від 31 вересня ст. ст. 1649 р.

з віленською поштою надійшли листи від короля, князь виправив згаданого козацького полковника до генерала Хмельницького, своє військо розложив по більших квартирах по Дніпру та по Припяті та, коли ця війна так несподівано кінчилася, сам князь подався знову до Литви" *).

Цим і закінчилася на литовському фронті кампанія 1649 року. Український полководець — Михайло Кричевський — виконав довірене йому завдання. Своїм власним трупом загородив він ворогові шляхи і не пустив його в Україну.

На нещастя України й на цьому ще не кінчилися її страждання. Року 1651 знову вибухла війна. Стратегічне положення цієї третьої кампанії в загальному відповідало кампанії 1649 року. На цей раз північним фронтом командував чернігівський полковник Небаба. Операції ці показали, що полковник Небаба не був Кричевським. У цю кампанію Радзівілл захопив таки Київ і сплюндрував його.

На західному фронті сталося — Берестечко...

Памятки бою під Лоєвом.

Ці памятки поділимо на дві категорії: писані та графічні. Перші оповідають нам про перебіг бою; вони служили й будуть ще служити до його крашого дослідження. Другі памятки це ті, що ними ворог хотів увіковічити цю подію. Наших памяток, як перших, так і других, бракує. Тут немає нічого дивного. В тій боротьбі, що її розпочала була Україна за свою Волю та Державність, зникли не тільки такі памятки (а вони були, прикладом діяріюші), але навіть ціле Правобережжя стало пустелею. Замість колись пишних та заможних міст лежали руїни, а в них гніздилися гади та дики звірі.

До перших памяток належать:

1. Зізнання полкового писаря Ів. Невмерицького.
2. " сотенного писаря М. Бруяки.
3. " сотенного отамана Я. Трухомовки.
4. Реляція Радзівілла від 3 серпня 1649 р.
5. Gründliche und Denkwürdige Relation... durch einen Namhaftesten Officier... (Основна та достопамятна реляція... написана одним відомим (німецьким) старшиною...)
6. Допис у „Theatrum Europeum“ том VI, написаний, як заземо, — „високою особою“, — що сама брала участь у бою під Лоєвом, такою особою міг бути один із німецьких генералів.

*) На стор. 820, між іншим, оповідаючи про Варшавський сойм 1649 р., „Th. Eur.“ записує, що Радзівілл:

— „60 стягів (окрім тих, що він перед тим під Лоєвом у головній битві відбив від ворога й надіслав до короля) перед троном його Величності Короля на землі наказав простелити“. —

Як видно з вищезгаданого, це могли бути лише стяги білоруських повстанців.

Всі ці памятки уміщені в розділі додатків до праці В. К. Липинського в — „Z Dziejów Ukrainy“. — Закінчення німецького тексту памятки 6-ої подаємо тут у додатку.

Графічні памятки:

1. Портрет Наказного Гетьмана полковника Кричевського, роботи Абрахама van Westerveld'a.
2. Гobelен Радзівілла, виконаний по малюнку А. van Westerveld'a.
3. Річиця та її укріплення — нарис А. van Westerveld'a.
4. Гравюри пляну бою під Лоєвом, роботи литовського капітана артилерії Krzysztofa Ejgird'a.
5. Гравюра: Радзівілл у Річицькій фортеці чекає на напад українського генерала Богатенка, роботи К. Ejgird'a.

Про всі ці графічні памятки є величезний дослід Я. І. Смирнова під заголовком: — „Рисунки Києва 1651 г. по копіямъ изъ конца XVIII вѣка“, уміщений у: — „Труды XIII Археологического съѣзда 1905 г. томъ II“. — *)

Отже, ці п'ять памяток ми маємо й подаємо їх у нашій праці. Але, крім того, на стор. 318-й, Я. І. Смирнов пише, що в реєстрі опису Несвізького замку, який опис він дістав у 1907 р., значилися ще такі картини:

6. — „Portret Historyi pierwszej potyczki pod Loiovem“. — Inskrypcya:
— „Janussius Radziwill Dux in Birze et Dubinki S: R: Imp: Princeps Palatinus Vilnensis Supremus Dux Exercituum M: D: Litt. adveniens prima vice ante pugnam Krzyczewscij sub Loiow“. —

Здається, ця картина мала представляти підїзд Радзівілла дня 22 липня 1649 р. до м. Лоєва.

7. — „Portret Ucieczka Krzyczewskiego w lasach Loiowskich“. — Inskrypcya:
— „Fuga Krzyczewscyi post obtantam victoriam M: D: Litt: sub Janussio Duce Radziwill Patino Vilnese et Supremo Exercituum Duce M: D: Litt: in silvis Loviensibus“. —

Очевидно, ця картина мала представляти момент відступу Наказного Гетьмана до лісу та будову укріплення.

8. — „Portret Historyi zwycięstwa pod Loiwem“. — Inskrypcya:
— „Expeditio et victoria Litvanorum Duce Janussio Radziwill Latino Vilnensi et Supremo Duce Exercituum M: D: Litt: cum Krzyczewscio penes Loiovo peracta anno 1649 in Julio“. —

Здається, що це мав бути якийсь момент із бою під Лоєвом.

*) П. Я. Смирнов дістав гравюру ч. 5 лише частинно зфотографованою, крім того не мав пояснень до неї. На жаль, нашу зфотографовано також зле; натомість у „Th. Eur.“ ця гравюра ясна й усі деталі добре видно.

ГОБЕЛЕН РАДЗІВЛЛА.

Гобелен Радзівлла, витканий по малюнкові голландського майстра Abraham van Westerveld'a, що супроводив Радзівлла в бою під Лоєвом. На малюнку видно кілька сцен: Нацазного Гетьмана приводять до литовського табору; Наказний Гетьман пе воду, біля нього, здається, полковий писар Іван Невмерицький. Видно Радзівлла з поміщиками та вояками. У правому горішньому кутку — могили — М. Кричевського та поляглих козаків; у лівому — полоненим козакам відрубують голови. Світлину гобелену примістив В. К. Липинський у своєму творі; також уміщено її в досліді Я. І. Смирнова. Дивись „Памятки бою під Лоєвом”.

9. — „Portret Historyi Traktat z Chmielnickim“. — Inskrypcya:
— „Janussius Radziwill D: G: Dux in Birze Dubinki Pal: Viln: et Sup: Exer: M: D: Litt: Dux in Castris sub Lojow dat audientiam Muisłowscio kozak, nuntio a Duce Cosacorum Chmielnicio cum ratificatione tractatus Zboroviae Conelusi“.

Як видно з напису, ця картина представляла прибуття полковника Мужиловського до Радзівілла. Я. І. Смирнов пише, що це було дня 9 вересня, і слішно зауважує, що не під Лоєвом, а, як ми бачили вище, в Річицькій фортеці.

Всі ці картини малювані з оригінальних нарисів А. Вестерфельда, з його: — „козацького альбому“. — За цими картинами ми уважно пошукуємо *).

10. Ще цікаві памятки: написи на старих мапах України та Литви. На цих мапах дві намальовані руки вказують на означення м. Лоєва, а біля них напис:

„V. Sub hoc Signo.

До Dni. 1649 die 31 July ad Lojowogrod Princeps Janussius Radzivil Lithuania Generalis Triginita Sex Millia Cosacorum Rebellerum profligavit: Ducemque eorum Michaelem Krayczewcki caepit” **).

Такі написи є на другому виданні мапи України Бопляна, від 1650 р., роботи Гондіуса, та на мапах Литви, виданих Альбрехтом Радзівіллом. Ці мапи є також у В. Кордта — „Матеріали по історії русской картографії“, — Випускъ II, Київ 1910 р.

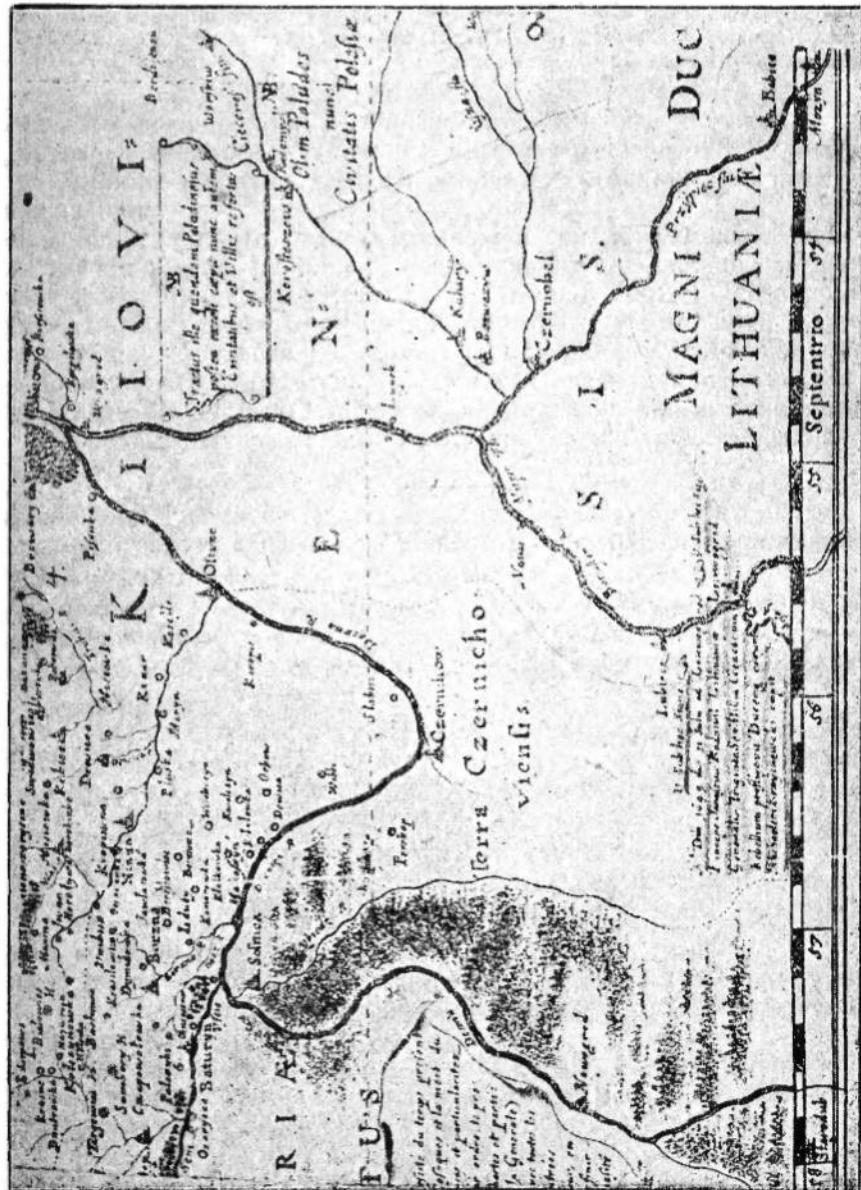
Яко зразок подаємо на другій сторінці фрагмент із мапи Литви, видання А. Радзівілла.

Нарешті згадаємо, що роковини бою під Лоєвом Радзівілл відсвяткував урочистими службами Божими та гучними бенкетами. Від короля він дістав багаті подарунки й у числі їх кілька великих міст та маєтків. Згадував Радзівілл про цей бій і пізніше, про що свідчить гobelен та картини по його палацах. Сумні події руїни, що навалилися на Україну, затерли в народній памяті спогад про цей жертвений бій. Покійний В. К. Липинський викопав з архівного пілу памятки цього бою, дослідив і в своєму чудовому творі передав їх нам.

Віримо:—молода Українська Армія свято буде хоронити память про свого великого полководця Михайла Кричевського та про подвиг його славної армії в бою під Лоєвом — за Україну!

*) У „козацькому альбомі“ А. Вестерфельда був також шкіц: — „Здобуття Мозиря 1648 р.“: а до кампанії 1651 р. є більш від десятка шкіців; частину їх посідаємо в нашій збірці гравюр.

**) „Року Божого 1649 дня 31 липня під м. Лоєвом князь Януш Радзівілл, литовський генерал, розбив 36,000 козаків повстанців (?) під командою їхнього вождя Михайла Кричевського“. — На боллянівських мапах стоїть: „Krayczewcki“, а на Радзівілових — „Krzyszczewski“.

Мапу накреслено на півдні (внизу), так, що на Київ (у правому горішньому кутку) треба дивитися з Литви.

Оригінальний текст із тогочасного німецького часопису під назвою „Theatrum Europeum“ (з захованням ортографії), що фіксує події, описані в повищій праці.

Стр. 818. Unterdessen hielte der Fürst Kriegs-Rarth, was weiters vorzunehmen seyn möchte; da dann alle Kriegs-raisons gegeben, dass man die Victory verfolgen, und weiters hinein geben solte. So gemangelte es auch an dess Kriegsvolcks Courage und gutem Muth nicht: dann ob wol deren viel beschädiget, so waren sie dennoch weiters zu fechten begierig. Auss der Gefangenen Bekanntniss, und denen intercipirten Briefen, war diese Nachricht zu schöppfen, dass der Cronen Völcker, wie auch die unter Zbarasz Belägerte, schon auffgerieben weren, Firley und der Fürst Wisinewecky gefangen: Auch fande sich über diss bey dem abgelebten Krzyczewsky in seinen Kleidern ein Brief von Chmielnicky, welcher schriebe, dass er tapffer gegen die Litthauer fechten solte, und sie wacker tummeln, er wolte ihm bald so viel Tartarn und Cossacken zum Succurs schicken, als er würde von nöthen haben, weiln er die Vögelgen unter Zbarasz schon im Baar hette, und ihme gewisslich nicht würden herauss fliegen: Er solte nur, auffs beste er könnte, dem Radzivil unter die Augen gehen, dann der König bald würde in seinen Händen seyn; wie dann auch der Zeit Ihre Königliche Majestät von den Tartarn bey nahe auff allen Seiten umgeben wir, dass auch von keinem Ort einige Briefe ins Läger gebracht werden kannten: Über das auch der Entzatz auss dem Land und Woywodschaften umb Sokal, beym Fürsten Dominic bleiben muste, weil sich derselbe nicht durch zu schlagen vermochte. Darzu kam weiters, als wann alle umbliegende Reussen Warnung und Bereitung mit dem Krzyczewsky gehabt hetten, dass umb selbige Zeit fast in einem Tag unterschiedene Städte und Landschafften vom Feind am Dniepr attaquirt worden: Denn siz bildeten ihnenem, dass der Krzyczewsky das Litthauische Kriegsvolck auff einmal auffschlucken solte: auff welche Oerter die Litthauische Soldatesca allenthalben ein wachendes Aug haben muste. Über alles aber gieng dem Feld-Herrn die geschwinde versprochene Hülffe dess Chmielnicky im Kopff herumb, welche demselben, bey so einer grossen Menge Kriegsvolck, und glücklichem Success, zu halten, und ins Werck zu richten, nicht schwer war: und war der Vernunft gemäss, dass er nicht allein den Tod eines solchen seines guten Freundes, und den Verlust so vieler Soldaten, rächen solten: besonders es war ihm auch umb den Rest zu thun, wann Chmielnicky Kyow verlieren solte.

Стр. 819. Umb dieser Consideration willen, wolte der Feld-Herr lieber, der von GOTT verliehenen Victorie mit Ruhm geniessen, als dass er entweder das Kriegsvolck (in dem sich schon ein ziemlicher Mangel an behörigem Kriegs Gewehr befunden) in Gefahr setzen, oder da er tieffer hinein gehen solte, dem Feind den Pass in Litthauen öffnen wolte. Schickte demnach alle Wägen, und die grössten Stücke, benebenst dem Fussvolck nacher Rzeczycz, er selbst aber mit der Reut-

terey und Tragonern, bennbenst vierzehn kleiner Geschütz, verblieb noch gantzer acht Tage auff demselben Ort und Platz, als lang noch Bröd und Lebens-Mittel vorhanden waren. So liess auch der gräulichste Gestanck von den Toden-Cörpern auss dem Wald, vornehmlich gegen dem Abend, länger all da zu verbleiben, nicht zu. Schickte dero-wegen eine gute Parthey nach Brahin und dem Pypecker-Fluss, umb sich dess Feinds zu erkundigen, fort: Er, der Fürst, selbsten, begab sich mit dem bey sich habenden Kriegsvolck nacher Rzecycz, woselbst er sein Magazin gelassen hatte, einen gar gelegenen Ort zufechten und an allen Essen-Speisen und Victualien fruchtbar.

Wie er nun das Kriegsvolck auss einem so wüsten Ort aussgeführt, und in Rzecycz gebracht hatte, war seine erste Sorg, wie er das Läger ordentlich legen, und selbiges behörig fortificiren möchte; andern Theils, auff was Weise Mittel zu finden, ein solches genugsam zu provisioniren, so wol zu Wasser als Land: Wesswegen er eine Brücke, mit grosser Mühe und Fleiss, auff den Dniepr machen lassen, dergleichen derer Oerter niemals gesehen worden. Endlichen bemühte er sich umb Kraut und Lot, als welches begunte ziemlich abzunehmen, und hiervon eine Quantität an Hand zu schaffen, schikte er in die Städte Mohilow, Bychow, und gar biss an Smolensk: und diss meistentheils desshalb, dass dieser Ort zu allem sehr bequem war, und vornehmlich, dass von wannen der Feind in Litthauen wolte einfallen, er ihm solches von dannen verwehren könnte. Benebenst vermutete er auch frisches Volcks, welche dem Läger zuzogen; als dess Fürsten Bogislai Radzivils Regiment, von sechs hundert Mann zu Ross, und drey hundert zu Fuss; dess Woywoden Trocky Regiment, tausent zwey hundert zu Fuss; dess Herrn Sluska Cossacken, zwey hundert Mann; dess Rittmaisters Bandomirs Company zwey hundert zu Ross; dess Herrn Voywoden von Smolensko selbsten, welcher fünff in sechs hundert Mann seines eigenen Volcks bey sich hatte, und dess Fürsten Sangusko hundert Fussgänger. Nicht destoweniger schrieb der Fürst in alle Provincien, dass sie zu Pferde sitzen, und wissen solten, dass, ob schon der Feind gute Schläge bekommen hette, so habe man sich doch seiner anjetze mit einer viel grössern Macht, denn die vorige gewesen, zu befürchten.

In dieser Intention und Bereitschafft, wartete er an solch bequemen Ort, nach dem er das Läger wol fortificiret hatte, dess Feindes ab. Er ruhete aber unterdessen gleichwol nicht, sondern war mit Partheyen immer hinter dem Feind her, wo er sich nur blicken liess, und salvierte die Vestung Ciecersky, welche sich tapffer wehrete. Und nach dem er selbige durch den Obristen Gasiewsky von der Belagerung befreyet hatte, schickte er auch den alten Rittmeister Smolsky, nebenst dem Capitain Main, unter Homel, dass er sein Glück probieren sollte, ob er nicht die Stadt überrumpeln könnte.

Unterdessen kommt von einem Edelmann von Morzyr, welcher nach seinen Gütern reysen wollen, Bericht ein, dass in Babischach unter Pypeck, ein grosses Kriegsheer dess Feindes ankommen: worauf der Fürst bald einen Lieutenant von den Husaren dess Fürsten Bogi-

slai, Namens Franckiewicz, mit commandirter Cavallerie auss denen Compagnyen, auss schickte; wie auch eine Squadron Tragoner, und ein Corner Polnischer Cossacken dess Rittmeisters Lobienicky, welcher den Tag zuvor allererst auss Lithauen ins Läger kommen war. Dieser nun, nach dem er am Ufer dess Dnieprs gegen Babisch über, dem Feind recht unter Augen gangen war, kriegte von der Wacht, so auff dieser Seiten stunde, einen Gefangenen: und als der Fürst vom selbigen so viel Information eingenommen, dass Ilias Bohatenko, oder wie andere schreiben, Elias Bohaczenly, ein alter Held, und vor diesem der Cossacken gewesener General, mit siebentzig tausend Mann, und andern vier bey sich habenden Häupkern, ankommen; verlangte ihm ausszukundschaften, wohin sie sich wenden wolten: Ob sie entweder nach dess Fürsten Läger? oder aber, wo sie sich mit dem Podobaylo auff dem alten Pass conjungiren? oder aber, welches der Fürst am meisten befürchtete, ob er zur lincken Hand geraden Wegs in Litthauen gehen würde.

Demnach er sich nun auff allen Fall fertig gemacht, commandierte er drey Partheyen an unterschiedliche Oerter auss, umb dess Feindes contenance ausszukundschaften, und Nachricht einzuholen, ob derselbe schon über Wasser were, und wohin er sich zu wenden gedachte. Einer von den aussgefandten Rittmeistern, Namens Pagorsky, begegnete auff der Loiwischen Land-Strassen einem von dess Chmielnicki, Namens Mozelawsky, welcher vom König unter Zborow geschickt war, und zu dem Fürsten eilete: diese beyde hetten bey nahen zusammen getroffen: weil aber der Cossackische Obrist sahe, dass diese Parthey auss dem Litthauischen Läger war, steckte er sein Mützgen auff den Säbel, damit anzeigen, dass er Freund, und nicht Feind seye. Wie sie nun zusammen kommen, wiese er einen Königlichen Brief auff, dass er zum Litthauischen Feld-Herrn abgeschickt were. Der Rittmeister selbst führte den Obristen mit sich, und that (ctrop. 820) dem Feld-Herrn solches eilend zu wissen; worüber der Fürst sich nicht wenig verwunderte, weil er nicht wuste, was dieses zu bedeuten haben würde. Befahl demnach, dass das Fussvolck in guter Bereitschafft auff ihren Posten bleiben solte, er selbsten aber mit den Kriegs-Officirern wartete in seinem Gezelt. Unterdessen kam der Cossack an, und überantwortete das Königliche Schreiben, in welchem der König verständigte, dass unter Zbarasz, mit dem Chmielnicky und Tartarischen Chan der Friede geschlossen, daher der Fürst solches wissend, nicht avanciren, sondern mit dem Krieg ein Ende machen solte.

Diese Sach, und geschwinde Veränderung kam den Fürsten über-auss wunderlich vor, bevorab umb eine solche Zeit, da er vermeynte, das Bad würde erst recht angehen. Und ob gleich die Königliche Hand, und das kleine Litthauische Siegel vorhanden, so glaubte er solchen allerdings doch nicht, in Erwegung, was er erst von Ihrer Majestät und dessen Kriegsvolck vor Zeitung gehabt hette. Resolvierte demnach, in dieser Sach sich nicht zu precipitiren, sondern abzuwarten, biss anderwégs von Ihrer Majestät Gesandten ankommen würden. Hielt

derowegen auff den Feind ein offenes Aug einen Weg als den andern, wie auch auff diesen Gefandten selbst, als an dessen Dexterität wegen, allerhand Umbständen nicht wenig gezweifelt ward, weiln Ihre Königliche Majestät unterdessen von dess Feindes Kriegsvolck grosse Noth gelitten. Wie man aber von andern Gefangenen, die eingebracht wurden, ebenmässig hörete, dass der Friede geschlossen, der Feind von Prybeck sich nicht movirte, auch weiter nicht fortrückte, und endlich der abgedachte Gefandter Mozilawsky, Briefe an die Soldaten, so noch in etlichen Schlössern lagen, die sich wehren wolten, abgeschickt, dass sie sich ergeben, und die Cossacken auff Kyow nach Hause ziehen solten; darauf glaubte der Fürst diesem allem, und schickte zur Stund an den Smolsky, dass er nichts feindliches mehr tentiren, sondern Homel mit aller Artillerie empfangen sollte; welches er auch gethan.

Demnach nun über alles dieses noch weiters mit der Wilnischen Post Briefe vom König ankommen, hat hierauff der Fürst gedachten Cossackischen Obristen an den General Chmielnicky hinwiederumb abgefertiget, das Kriegsvolck in die nechste Quartier am Dniepr und Prybre geführt; und nach dem also dieser Krieg sich wieder Verhoffen geendiget, begab sich der Fürst wieder in Litthauen.

Crop. 223. Bevor wir aber von den Polnischen und Lithawischen Kriegshändeln weiters zu reden unterlassen, wollen wir besehen, was gestalt der Lithawische Feldherr Radzivil, damahls in Postur (crop. 224) gestanden, als der Cossackische General Elias Bohaczenly, sonst Ilias Bohatencko genannt, mit 70000 Cossacken im Anzug gewesen, den Ferlust unterm General Krzyczewsky oder Cricevio zu rächnen: worüber beykomende Kupffer-Tafel, welcher Ziphren und Buchstaben ohne Erklärung zu finden, zu besehen.

1. Troupe Teutscher Fussknechte unterm Przypkowsky, bestehend in 150 Mann.
2. Troupe zu Fuss Teutsche unterm Tysenhausen von 200 Mann.
3. Gasiewsky Squadron leichter Pferde, 100.
4. Kurpsky Squadron leichter Pferd, 150.
5. Pawlowicz Squadron leichter Pferd, 150.
6. Squadron leichter Pferd des Feldherrn, unterm Choderkowsky, 150.
7. Tragoner Obristen Tysenhausen, unterm Roppen, 200.
8. Tragoner Obristen Donoway, 200.
9. Squadron von Speerreutern oder Lantzeniern, des P. Woywoden Steckewiz, 150.
10. Regiment zu Fuss des Feldherrn, unterm Obr. Lieutenant Ottenhausen, 800.
 - a) Optio, das ist fecunde, oder Hinderhalt, des Generals de la Noc.
 - b) Obr. Lieut. Ottenhausen.
 - c) Obr. Wachtmeister Gaspers.
 - d) Capitain Putcamer.
 - e) Capitain Vieberg.
 - f) Capitain Lanfried.
 - g) Hauptman Dolnisky.
11. Regiment Teutscher Reuter des Obristen Tysenhausen, 480.

- a) Lieutenant Visgierdus.
 - b) Obr. Lieutenant Gandshof.
 - c) Wachtmeister Grotusius.
 - d) Obr. Lieut. Crothausen der Jüngere.
12. Eine Squadron zu Pferd mit Lantzen, des General Wachtmeisters Miessky, 120.
13. Eine Squadron Lantzenirer des Feldherrn selbsten, unterm Comorovio, 180.
14. Ungarisches Fussvolck des Feldherrn, unterm Juskiewicz, 200.
15. Vechmannische Tragoner, 120.
16. Mainische Tragoner, 120.
17. Tragoner des Feldherrn selbst, unterm Obr Wachtmeister Jaspers, 200.
18. Troupe Deutsche Reutter unterm Swarcof, 120.
19. Eine Squadron Spärreuter, Ihrer Fürstl. Gn. Bogislai Radzivils, unterm Franckiewicz, 150.
20. Ein Troupe zu Pferd mit Lantzen des Smolentzkischen Woywoden, unterm N., 150.
21. Ein Troupe leichter Pferd unterm N., 150.
22. Eine Squadron Melesconischer leichter Pferd, 100.
23. Eine Squadron leichter Pferde des General Cammiflarii Wollowicz, unterm Commando des Obr. Lieut. N. und noch eine andere unterm Michalowitz, 300.
24. Ratetzische Tragoner, 120.
25. Eisznitschische Tragoner, 120.
26. Tragoner des Obristen Gasiefs, 400.
 - a) Optio oder Hinderhalt, Garnick.
 - b) Major Nold.
 - c) Capitain Gasief.
27. Ein Troupe Tartarn Dugials, 100.
28. Squadron Piquenirer, 120.
29. Polnische Fussknechte Podlecky, 200.
30. Squadron Spärreuter, 100.
31. Troupe Tartarn Romanovii, 150.
32. Troupe Tartarn Smolsky, 150.
33. Troupe Tartarn Carazevitzky, 120.
34. Fählein Teutsche zu Fuss Bolthii.
35. Fählein zu Fuss N., 120.
36. Troupe zu Fuss Montgomery, 120.
37. Bazar, das ist Marckt oder Kauffplatz.
38. Polnisches Fussvolck Canovii, 100.
39. Tragoner, 200.
40. Squadron leichter Pferd Pogirsky, 150.
41. Quartier und Zeiten des Feldherrn.
42. Squadron leichte Pferde Jefmans, 120.
43. Quartier des Polnischen Fussvolcks Lowieniecky, in dem Schloss, 200.
44. Platz zur Artillery verordnet.

45. Brücken-Schantz.
46. Brücke über den Boryfthenem oder Dniepr.
47. Schanze, jenseit des Dniepr-Fluss angefangen.
48. Truppe leichter Pferde Lovenicii, welche etwas späth ankommen, 100.
49. Regiment zu Fuss des Herrn N. Woywoden, Generals über die Artillerie, 1200.
 a) Hinderhalt, sonst zu Latein Optio, Gülich.
 b) Obr. Lieut. Abramowitz.
 c) Obr. Wachtmeister Holowczinsky.
 d) Nolden.
 e) Holowzinsky.
 f) Lubovitzky.
 g) Sittons.
 h) Tensy.
50. Köpfe der Spionen und Verräther, hin und wieder auff Pfäle gesetzt.

So viel nun haben wir für dieses mahl von den Polnischen Kriegssachen zu melden als Schrifttwürdig ermessen: Den Verfolg derselben wollen wir in nechstfolgendem 1650 Jahr einzubringen nicht auss der Acht lassen.

Перед читанням книжки просимо виправити такі важніші помилки та недогляди:

Стор.	Рядок	Надруковано	Має бути
5	10 здолу	героїзм, яко свідомо	героїзм людини, свідомої
6	17 здолу	окремим вінцем	скромним вінцем
12	1 здолу	Еуропеат	Еуропеат
15	6 згори	1649 р.	1648 р.
15	2 здолу	Морозовський	Мроздовицький
26	7 здолу	на три полки	на два полки
26	6 здолу	1. Чернігівський, 2. Стадорубський, 3. Ніженський.	1. Чернігівський, 2. Ніженський.
26	5 здолу	стало теж три	стало три
29	9 здолу	усім трьом	обом
29	8 здолу	Чернігівському, Стародубському та Ніженському	Чернігівському та Ніженському
32	17 згори	основних подій	другорядних подій
36	20 згори	Морозовський	Мроздовицький
50	9 згори	в Дніпро“ — *)	в Дніпро“ — *****)
52	10 здолу	з наряму	з напряму
53	16 згори	Радзівілла, рітмайстра	Радзівілла та кількох драгунських хоругов у команді рітмайстра
68	2 згори	в укріплення	в укріпленні
70	2 здолу	гетьман,	гетьман)
73	17 здолу	збіжалався	зближалався

